

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5 Kruispunt van disciplines

Inleiding

Rond 1680 schrijft Arnold Bon, de officiële stadsdrukker van Delft en auteur van lichtzinnige liedjes, een Slot-rijm voor zijn uitgave van Dirck van Bleyswijcks *Beschryvinge der stadt Delft*. Hij merkt op dat het lezen van stadsbeschrijvingen te verkiezen is boven ‘dertele Romans, of and’re nieuwigheit’ en ‘Geschiedenissen van een Landt dat verre leid’, want er is niets dat meer voordeel brengt dan kennis van de plaats waar men geboren en getogen is. Zo nuttig als de Bijbel is voor het geestelijk leven, zo nuttig is de stadsbeschrijving voor ‘werelds wetenschap’. Vooral het maken van reizen in het buitenland moet het ontgelden. Thuisblijven is het devies:

Wat sweeft, en Rotst’ en Reyst hy verre Oost en Westen,
En is een Vreemdeling in zijn geboorte Stad;
't Was beter dat hy thuys in zyne Kamer zat,
En las de herkomst, van zijn Vaderlijcke Vesten.¹

Bon presenteert het reizen, de reisliteratuur en de kennis van vreemde landen dus als verderfelijke antagonist van de stadsbeschrijving. Maar niets was minder waar. Het reizen en de reiskunde waren nauw verbonden met de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijving. Als bij geen ander blijkt juist uit leven en werk van Van Bleyswijck (afb. 30) hoe belangrijk de reismethode voor de stadsbeschrijvingen was en hoezeer de boeken lagen op een multidisciplinair snijpunt van reiskunde, stedenlof, geschiedschrijving en verschillende vormen van geografie.

Dit hoofdstuk gaat over dat kruispunt van disciplines en wijst op het belang van de reismethode. De onderwerpen uit de vorige hoofdstukken komen nu dus bij elkaar. Eerst zullen in een klein bestek de algemene, theoretische overeenkomsten en raakvlakken tussen de geografie en de geschiedschrijving over het voetlicht komen. Daarna bespreken we op vergelijkbare wijze het verband tussen de descriptieve geografie en de reisliteratuur en hoe zij zich verhouden tot de geschiedschrijving. Ten slotte valt bij

¹ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 5V2v. Enkele opmerkingen over Bon: Schuur, ‘Drukkers’ (1982). Veel van zijn liedjes zijn te vinden in: Bon, *Delfs Cupidoos schijghje* (1652-1656).

Afb. 30 Portret van Dirck Evertsz van Bleyswijck (1639-1681) op 30-jarige leeftijd door Jan Verkolje (1671). De twee scènes boven verbeelden het oudheidkundig onderzoek en het schrijven van geschiedenis (een verwijzing naar zijn stadsbeschrijving). De scene linksonder toont een passer met de plattegrond van Delft (een verwijzing naar zijn figuratieve kaart).

wijze van voorbeeld het volle licht op het disciplinaire kruispunt in Van Bleyswijcks boek, waaraan het leeuwendeel van dit hoofdstuk is gewijd. De analyse richt zich op de figuratieve kaart van Delft, inclusief de bijbehorende stedenlofteksten. Ook wordt gekeken naar Van Bleyswijcks uitspraken over het reizen in verband met de genese van zijn boek. Maar de meeste aandacht gaat uit naar zijn doelstellingen en werkwijze. Die blijken uit uitspraken in zijn stadsbeschrijving en uit de curieuze inhoudsopgave die als een grote uitslaande plaat kon worden meegebonden. Hieruit wordt duidelijk hoezeer de ‘ordre en methode’ van de thematische stadsbeschrijvingen profiteerden van een op het reizen en de reiskunde geïnspireerde werkmethode om de gestelde doelen te bereiken.²

² Van Bleyswijck, *Generale tafel* (1668).

Geografie en historie³

Al vanaf het prille begin in de Griekse oudheid waren *geographia* en *historia* nauw met elkaar verbonden. Herodotus, die door Cicero werd geroemd als de vader van de geschiedschrijving, wijdde maar liefst één derde van zijn beroemde *Historiën* aan geografische en antropologische beschrijvingen en hij kan dus zeker ook de vader van de aardrijkskunde worden genoemd.⁴ Hij zette de toon voor bijna tweeënhalf millennium wetenschapsbeoefening: hoewel er historische werken zijn waarin de geografie wordt genegeerd, en geografische werken (vooral van de mathematisch-astronomische soort) die geen historisch materiaal bevatten, was het zeker in de vroegmoderne tijd gewoon om aardrijkskunde en geschiedschrijving te zien als onscheidbare disciplines en ze op een of andere manier te combineren. Tijd en plaats konden niet worden losgekoppeld.⁵ In de meeste geografische werken werd dan ook aandacht besteed aan de geschiedkundige aspecten: de kosmografieën (Münster, Mercator), geografieën (Ortelius, Merula), chorografieën (Guicciardini, Junius) en stadsbeschrijvingen (met hun obligate secties voor een chronologische geschiedenis) zijn daar de getuigen van. Andersom mocht in primair geschiedkundige werken een ruimtelijke dimensie niet ontbreken en ontstond er een lange traditie van plaatsbeschrijvende uitweidingen aan het begin, eind of midden in de tekst. Soms dreigden die *excursus* de geschiedenis in belang te evenaren of zelfs te overvleugelen.⁶ Paulus Merula noemde zijn geschiedenis van Gelderland met geografische inleiding, die pas geruime tijd na zijn overlijden in 1639 werd voltooid door Johannes Isacius Pontanus, veelzeggend ‘mijn Gelderse geografie annex geschiedschrijving’.⁷ Meer dan eens werd het plaatsbeschrijvende deel zelfs apart gepubliceerd. Emmius’ chorografische traktaat over Stad en Lande verscheen in 1605 aanvankelijk als zelfstandige uitgave, voordat het in 1616 aan de complete editie van zijn *Friese geschiedenissen* werd toegevoegd.⁸

In het voorwerk van de vroegmoderne kosmo-, geo- en chorografische literatuur

3 Zie hierover in het algemeen: Lindgren, ‘Geschichtskunde und Geographie’ (1990). Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), p. 176-180, bespreekt de geografie als hulpwetenschap van de achttiende-eeuwse geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden.

4 Zie bijvoorbeeld Schmithüsen, *Geschichte der geographischen Wissenschaft* (1970), p. 17-20.

5 Martels, ‘Between Orosius and Emmius’ (1999); Classen, ‘Lodovico Guicciardini’s *Descrittione*’ (1991); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952). Paulus Orosius nam als eerste een gedetailleerde beschrijving van de klassieke wereld op bij wijze van opening van zijn geschiedwerk, *Historiarum adversum paganos* (ong. 417). Daarmee zette hij de toon. Sindsdien werd de vormgeving van dergelijke *excursus* bepaald door de retorische lof. In Engeland voert men een autochtone, anti-quarisch-chorografische traditie terug tot dergelijke *excursus* uit de zesde eeuw: Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989), p. 12-13 en 39-44; Gransden, *Historical Writing in England* (1974-1982); Oruch, *Topography* (1964), p. 22-32. Pas in de negentiende eeuw zou de verwetenschappelijking en toenemende specialisatie van zowel de historiografie als de geografie een einde maken aan een symbiose die voorgaande generaties vruchtbaar en zinvol had geleden.

6 Vgl. Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 150. Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 51-52 en 174-175, stelt dat de zeventiende-eeuwse gewestelijke geschiedschrijvers volgens het chorografische model werkten doordat zij een anti-quarisch-chorografische inleiding vooraf lieten gaan aan een chronologisch opgezet vervolg; Junius’ *Batavia* zou als model hebben gediend.

7 ‘*mea Gelrica, tam Geographia, quam historia*’. Geciteerd naar Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 176. Over deze Gelderse geschiedenis: Van Schevichaven, ‘*De wording der Historia Gelrica*’ (1909).

8 Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina* (1605), grotendeels in het Nederlands vertaald als: Emmius, *Friesland tussen Eems en Lauwers*, vert. Schoonbeeg (1989).

werd voortdurend op deze nauwe banden gewezen.⁹ Daarbij waren uitspraken van Strabo maatgevend. Zoals we zagen, had Strabo in zijn *Geografie* uitgelegd dat geografische kennis een voorwaarde is voor veel, zo niet alle vormen van menselijke kennis en dat ze daarom niet een gespecialiseerde discipline is, maar het domein van iemand met een encyclopedische expertise. Bovendien argumenteerde hij dat geografie en geschiedenis (beide het domein van de filosoof met een brede kennis) in feite disciplines waren van dezelfde aard en natuur, ook al was de geografie nuttiger. Strabo had, ten slotte, niet alleen een *Geografie* geschreven, maar ook een vervolg op de *Geschiedenissen* van Polybius (waarvan alleen fragmenten bewaard zijn gebleven): hij had zich dus met beide wetenschapsgebieden beziggehouden.¹⁰ Toen Lodovico Guicciardini in 1567 het woord vooraf schreef tot zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, moet hij dit in gedachten hebben gehad. In de eerste zin refereerde hij aan zijn reeds verschenen geschiedwerk *Commentarii delle cose più memorabili* (1565) over de gedenkwaardigste gebeurtenissen in Europa en vooral in de Nederlanden vanaf de Vrede van Kamerijk (1529) tot het jaar 1560. Hij loste, zo noteerde hij, met zijn chorografische beschrijving de stilzwijgende belofte in die hij had gedaan met de publicatie van zijn *Commentarii*: geschiedschrijving zonder begeleidende geografische informatie was onmogelijk. Bovendien stelde hij net als Strabo dat zijn chorografische *Descrittione* ‘voorwaer van de selve soorte ende nature ghelijck de Historie is’, maar dat de chorografie veel nuttiger was dan een geschiedwerk ‘om dat het begrijpt meer materien ende in’t besonder daer van breeder handelt, gevende volcomen kennisse van het landt ende de inwoonderen’.¹¹

Een van de redenen voor deze symbiose tussen *geographia* en *historia* is dat zij van elkaar afhankelijk waren.¹² De Engelsman Peter Heylyn (1599-1662), die in Oxford historische geografie doceerde, heeft dit het duidelijkst verwoord. In zijn (ramistische) collectie hoorcolleges *Microcosmus* (1621) merkt hij op dat de gezusters Historie en Geografie ‘have shaken hands and kissed each other’:

As Geographie without Historie hath life and motion but at randome, and unstable: so Historie without Geographie, like a dead carkasse hath neither life nor motion at all, and as the exact notice of the place addeth a satisfactorie delight to the action: so the mention of the action beautifieth the notice of the place.¹³

Aan de ene kant is ‘Historie without Geographie’ als een dood lichaam: geografie is de leverancier van absoluut noodzakelijke voorkennis voor een goed begrip van de

9 Dit overzicht is gebaseerd op de woorden vooraf in: Apianus, *Cosmographie* (1598); Blaeu, *Toonneel des aerdrycx* (1649-1650); Braun en Hogenberg, *Beschreibung* (1574-1618), dl. 3; Mercator, *Atlas minor* (1630) en *Atlas* (1634); Münster, *Cosmographia* (1550/1987); Ortelius, *Theatre* (1571); Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663).

10 Zie hoofdstuk 1.

11 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5r.

12 Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952), p. 8, wijst erop dat alle historische, op mensen betrokken gebeurtenissen ruimtegebonden zijn, en dat andersom de natuurlijke en culturele toestand die door de geografie wordt beschreven, tijdgebonden is. Zie ook Malay, *Textual Construction of Space* (2006) en Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001) over de historische dimensie die ruimte in de vroegmoderne tijd had.

13 Heylyn, *Microcosmus* (1621), resp. fol. ¶4r en blz. 11. Hij vervolgt: ‘Geographie therefore and Historie [...] scene together crowne our happinesse, but parted asunder menace a shipwracke of our content, and are like two sisters entirely loving each other, and not without [...] great pittie to be divided [...]’. Over Heylyn: Milton, ‘Heylyn’ (2004).

geschiedenis en de geschiedschrijving. Daarom werd de geografie vaak omschreven als het licht of het oog van de geschiedschrijving (zoals de geschiedschrijving op haar beurt werd gezien als het licht van de politieke wijsheid).¹⁴ Bovendien vergeleek men de geografie met een theater of toneel: in aardrijkskundige literatuur kon de lezer kennismaken met de plaats van handeling en dat zou hem ten eerste helpen bij het begrijpen van de gebeurtenissen die zich op dat toneel hadden afgespeeld. In het woord vooraf tot zijn atlas *Theatre, ofte Toonneel des Aerdt-bodems* (1571) schreef Abraham Ortelius dan ook uitgebreid dat men zonder de ‘kennisse der Landtschappen, ende der Zeeen, ghelegentheden der Bergen, Daelen, ende Steden, Loopen der Rivieren, etc.’ – het theater dat in zijn atlas beschreven wordt – geschiedenissen ‘niet alleen niet wel verstaen oft begrijpen en can, maer oock dickwils averecht ende contrarie verstaet, oft enen anderen sin daer uut genomen wordt, danse seggen wilden.’¹⁵

Aan de andere kant is ‘Geographie without Historie’ volgens Heylyn een nutteloze bezigheid, maar niet zo nutteloos als een geschiedenis zonder plaatsbeschrijving. Hij schrijft immers dat de laatste een dood karkas is, maar dat een geografie zonder geschiedenis wel leven in zich heeft, zij het ‘at randome, and unstable’. Zo bezien stond geografie dus bóven de geschiedschrijving en was ze allesbehalve een ondergeschikte hulpwetenschap. Strabo en Guicciardini hadden dat verklaard, zoals we zagen, door te wijzen op de compleetheid en veelzijdigheid van de geografie. In het voorwerk van andere kosmo-, geo- en chorografische werken werd dat telkens herhaald. Daar wees men bovendien obligaat op het nut en zelfs de onmisbaarheid van de geografie voor alle andere wetenschappen, en voor tal van maatschappelijke functies en bezigheden. Er is geen kennis of activiteit die de geografie niet nodig heeft, zo betoogde de reiziger-geograaf Martin Zeiller (1589-1661) halverwege de zeventiende eeuw, waardoor zij ‘den Wegh, den Leyts-man ende het Licht tot alle Kennissen’ kan worden genoemd.¹⁶ De aardrijkskunde is dus niet alleen nuttig voor historici, maar bijvoorbeeld ook voor theologen, die de in de Bijbel beschreven gebeurtenissen anders niet juist kunnen interpreteren en begrijpen. De geografie heeft bovendien een algemeen christelijk nut, zo legt men uit, omdat het een middel is om de Schepper te leren kennen door de bestudering van Zijn Schepping. Deze had zich immers niet alleen geopenbaard in zijn Woord, de Bijbel, maar ook in zijn Schepping, de wereld. Vooral Calvijn had de idee

14 Zie bijvoorbeeld Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A4r: ‘de welcke [...] van sommige gheleerde (niet tonrecht) de Ooghe der Historien toe-ghenaemt wordt’; Keckermann, *Systema geographicum* (1611), p. 5: ‘enim historia est oculus Prudentiae Politicae, ita Geographia est oculus & lumen Historiae’, en Blaeu, *Toonneel des aerdrycx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1r (d.d. 22 april 1635): ‘Sy en oirdeelen niet qualijk, die de historie noemen het ooghe der burgerlijcke wijsheid, en de Aerdrjcxbeschrijving het ooghe en licht der Historien. In Historien moetmen soo wel letten op plaetsen als op personen en tijden; want men niet groots nochte kleens en kan uytrechten sonder plaets, ende geene plaetsen eigentlijck kennen sonder Aerdrjcxbeschrijving.’

15 Ortelius, *Theatre*, 1571, fol. A4r. Over deze inleiding: Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 19-24.

16 Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), fol. *1r. Zie bijvoorbeeld ook Mercator, *Atlas minor* (1630), fol. (...)2v: ‘Dese Geographia is soo nut ende noodigh, datter naulijcx eenige faculteyt ofte wetenschap is, die niet sonderlinghen daer mede geciert, ende haer als tot een behulp-middel van nooden heeft’; Mercator, *Atlas* (1634), fol. *2r: ‘Te meer dewyle de nuttigheydt deser edeler conste soo groot en voortreffelijck is, dat men met recht soude mogen affirmeeren en besluyten, dat sonder kennisse der selve, niemandt eenighe andere wetenschappen, grondelijck soude konnen verstaen en perfectelijck begrypen.’

uitgewerkt dat de studie van de Schepping – Gods eerste boek – net zo'n goede manier was om de Heer te loven als het bestuderen van de Bijbel, maar het is zeker waar dat de vergelijking van God met een schrijver en de Schepping met een boek niet voorbehouden was aan gereformeerde kringen. Dergelijke denkbeelden waren in het bijzonder een stimulans voor zestiende-eeuwse kosmografen zoals Münster en Mercator, die in hun ambitieuze beschrijvingen van de Schepping immers ook een kosmologie hadden opgenomen.¹⁷ Ten slotte had de geografie een direct nut voor maatschappij en samenleving, omdat politiek, bestuur en oorlogsvoering van haar profiteerden, net als handel en scheepvaart.

Geografie en reizen

Niet alleen de geografie en de historie hadden hechte banden, maar ook de beschrijvende aardrijkskunde en de praktijk van het reizen. In die verwantschap speelden autopsie en educatieve doelstellingen een essentiële rol. Bovendien is er een duidelijk verband met de geschiedschrijving.

Door de toename van het reizen in de late vijftiende en zestiende eeuw, voorname-lijk buiten Europa, kwam er veel nieuwe informatie beschikbaar die op een of andere manier met de reeds bestaande kennis moest worden vereenzelvigd. Vaak was die nieuwe kennis in tegenspraak met de schriftelijke overlevering, die bijvoorbeeld via Ptolemaeus terugging tot de oudheid. Net als de theoretici van de geschiedschrijving de eis formuleerden dat de werkelijke toedracht der gebeurtenissen alleen kon worden achterhaald door gebruik te maken van uitlatingen van ooggetuigen, zo beseften de geografen langzamerhand dat zij zich niet (alleen) op tekstuele tradities konden verlaten, maar dat men ofwel zelf moest reizen om betrouwbare informatie te vergaren, ofwel dat men gebruik moest maken van betrouwbare bronnen zoals reisjournalen die steunden op autopsie.¹⁸ Net als in de geschiedschrijving ging het vooral om de

17 Zie bijvoorbeeld Varenius, *Geographia generalis* (1650), p. 9, vertaald als *Volkomen samenstel der aardrijksbeschrijvinge* (1750), p. 14: 'Deeze Wetenschap is ten hoogsten noodzaakelyk: Want nogte Godgeleerden, nogte Geneesheeren, nogte Rechtsgeleerden, nogte Historischryvers, noch andere Letterkundigen kunnen dezelve ontbeeren, indien ze in hunne Studiën zonder beletsel willen volharden. Dit is door andere genoegzaam bewezen, en kon door veele voorbeelden opgehelderd worden.' Over het theologisch nut, zie bijvoorbeeld Mercator, *Atlas minor* (1630), fol. (...)2v; Mercator, *Atlas* (1634), fol. *2r; Blaeu, *Toonneel des aerdycx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1r-v, waar wordt beweerd dat uit de aardrijkskunde iedereen kan 'mercken de grootheid, menighvuldigheid, en wonderlijcke verscheidenheid van alles dat God almachtigh geschapen heeft: waer uyt klaerlijck blijktt, hoe noodwendigh en nut de kennis des aerdyjcks is, die uyt de aerdyjcxbeschrijving spruit.' Over het theologisch nut leze men bijvoorbeeld Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), passim en p. 183-196 over de drijfveren van de geografen waaronder religieuze, en p. 218-221 voor een overzicht van Calvijns voor deze materie relevante denkbeelden; Büttner, *Geographie und Theologie* (1998); Leeftang, 'Dutch landscape' (1998), p. 96-97; Bakker, 'Levenspelgrimage of vrome wandeling' (1993), p. 106-108; Leeftang, 'Het landschap in boek en prent' (1993), p. 24-25.

18 Laes en Van Houdt, 'Over Goten, Germanen en indianen' (2009) en Schmidt, 'Space, time, travel' (1998) verwijzen naar de discussie tussen Johannes de Laet (de innovatieveling die zich op empirisch verkregen informatie wilde baseren) en Hugo de Groot (de traditionalist voor wie de studie van de oudheid maatgevend was) over de oorsprong van de Indianen in de jaren 1640; Grafton, *New Worlds* (1992); Broc, *La géographie* (1980), die de botsing tussen tekstuele traditie en proefondervindelijke vernieuwing thematiseert in de personen van Ptolemaeus en Columbus.

betrouwbaarheid van de zegsman. Michel de Montaigne (1533-1592) schreef bijvoorbeeld in zijn beroemde, in 1580 gepubliceerde essay 'Des cannibales':

Il nous faudroit des topographes qui nous fissent narration particuliere des endroits où ils ont esté. Mais, pour avoir cet avantage sur nous d'avoir veu la Palestine, ils veulent jouir de ce privilege de nous conter nouvelles de tout le demeurant du monde.¹⁹

De topografen moesten het beschrevene dus ook zelf hebben gezien, anders waren ze niet te vertrouwen. Daar kwam nog bij dat niet de geleerde, maar een simpele en eenvoudige persoon zoals een zee- of koopman bij uitstek in staat was een 'veritable tesmoignage' te geven zonder vertekende opsmuk:

car les fines gens remarquent bien plus curieusement et plus de choses, mais ils les glosent [=glosseren, van aantekeningen voorzien]; et, pour faire valoir leur interpretation et la persuader, ils ne se peuvent garder d'alterer un peu l'Histoire [...].

S. Huigen heeft erop gewezen dat dit denkbeeld ook in de late zeventiende en in de achttiende eeuw gold: de in 1660 gestichte natuurwetenschappelijke *Royal Society of London* zag reisjournalen als waarheidsgetrouwe, niet als fictieve verslagen omdat ze waren gebaseerd op zorgvuldige observatie en omdat het in principe ging om experimenten die konden worden herhaald. Eén van haar leden, Robert Boyle (1627-1691), argumenteerde net als Montaigne dat reisjournalen van kooplieden authentieker zijn dan de notities van geleerden, omdat zij niet een bepaalde theorie willen bewijzen en dus niet de neiging hebben om de 'werkelijkheid' naar hun hand te zetten.²⁰

Dit opkomende ideaal van empirie vond zijn weerslag in de geografische literatuur. Ten eerste werd deze, zoals we zagen, vaak omschreven met visuele metaforen, zoals een toneel, een theater, een spiegel of een oog.²¹ Ook in hun inleidende teksten verwezen de geografen in visuele termen naar het waarheidsgetrouwe karakter van hun werk. Georg Braun beweerde in *Steden van de wereld* (1572-1622) dat zijn collectie topografische afbeeldingen het uiterlijk van de steden op zo'n manier naar voren bracht 'das man nit deren ebenbildt und contrafactur: sonder die stet selbs *fur den augen* scheint zu haben.'²² Ten tweede werden de visuele metaforen vaak aangevuld met de fictie van

19 Montaigne, *Essais*, I, XXXI. De *Essais* werden al snel gelezen en vertaald in kringen rond de Leidse universiteit en in Amsterdam: Smith en Enenkel (red.), *Montaigne* (2007). Met zijn uitspraak neemt Montaigne stelling tegen het generaliserende werk van de 'cosmographes', die zich noodzakelijkerwijs moeten baseren op tweedehands informatie. Montaigne maakt dus een duidelijk (op Ptolemeus teruggaand) onderscheid tussen kosmografie (die hij om epistemologische redenen bezwaarlijk vindt) en topografie (die betrouwbaar kan zijn).

20 Huigen, *Verkenningen van Zuid-Afrika* (2007), p. 75-76, die ook op Montaigne wijst; Carey, 'Compiling nature's history' (1997).

21 Zie bijvoorbeeld Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001), p. 90-91. Ortelius noemde zijn baanbrekende atlas een *Theatre of toonneel des aerdtbodems* en diens vriend Peter Heyns (1537-1598) – die voor de Nederlandse vertaling van de teksten in Ortelius' atlas had gezorgd – zag zijn eigen, berijmde atlas als een *Spiegel der werelt*: Ortelius, *Theatre* (1571); Heyns, *Spiegel* (1577). Apianus, *Cosmographie* (1598) had duidelijke parallellen met het gezichtsvermogen getrokken in zijn definities en ook in zijn diagrammen die de begrippen kosmografie, geografie en chorografie verklaarden.

22 Geciteerd naar Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001), p. 193 n. 27. Mijn cursivering. Het oog, het zien en de spiegel zijn termen die ook in de woorden vooraf voortdurend terugkeren. Ernst Brinck noteerde bijvoorbeeld dat de geografie een wetenschap is die 'den gantschen Aertbodem, als in een spiegel, ons is voor oogen stellende' (Mercator, *Atlas minor*, 1630, fol. (...)2r-(...)2v). Joan Blaeu schreef bijvoorbeeld in zijn *Toonneel des aerdycx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1v, dat er niets

een reis, een idee die teruggaat tot de beschrijving van de wereld door de eerste-eeuwse geograaf Pomponius Mela.²³ Ortelius schreef dat de lezer na het doornemen van zijn atlas bij de laatste kaart ‘ghelijck eenen wandelaer, die de Weerelt heeft ghaen besien van Lande te Lande, soo-sy neffens malck-anderen ligghen, ghesondt ende gheluckich weder thuys’ komt en hij merkte op dat hij de verso-zijden van zijn kaarten met teksten had gevuld, opdat zij voor de lezer dienden als ‘een rust-plaetse oft uut-spanninghe [...] daer hy (ver-moeyt sijnde van gaene) sinen adem wat verhaele, eer hy voorder reyst.’²⁴ Tevens vermeldde hij dat de lezer door het gebruik van zijn kaarten de in geschiedenissen beschreven gebeurtenissen nu ook ‘metten ooghen als in eenen spiegel schijndt te siene, ende self daer by te syne.’ De gedachte is hier dat de lezer de lessen uit de geschiedenis door die spiegel (dat is: de geografie) effectiever leert, zodat hij kan genieten van de ‘smaeckelycke vruchten’ van zijn historische kennis. De spiegel die Ortelius noemt, verwijst dus niet alleen naar de empirische, maar ook naar de didactische aspecten van de geografie.²⁵ Een dergelijk fictioneel kader met visuele metaforen zoals een spiegel en de idee van een reis (die niet in de eigenlijke tekst hoefde te worden volgehouden) was ook gemeengoed in de historisch-descriptieve literatuur. Zo had Sebastian Münster in de inleiding tot zijn kosmografie al geschreven dat hij zijn lezers mee wilde nemen op een reis langs landen, steden, bergen, rivieren en woestijnen.²⁶

Het idee was dat aardrijkskundige teksten enerzijds waren gebaseerd op empirie – de vergelijkingen die Münster en Ortelius trokken met het reizen dienden ongetwijfeld om het waarheidsgehalte te benadrukken –, anderzijds dat zij zelf voor de lezers een vorm van empirie waren. Een verbeterde vorm van empirie, want de teksten zouden veiliger en efficiënter zijn dan het reizen zelf, maar in wezen hetzelfde doel bevestigden.²⁷ Het lezen van een geografisch werk, zo luidt het argument, is zoals rei-

lustigers en vermakelijck is ‘als uyt des aerdrichx afbeelding en beschrijving, als voor sijn ooghen te sien, de groote rijken en wijdstreckende landen van soo veele landschappen, steden, en dorpen’.

23 Zie onder meer Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), 179-183; Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 2000, 166-172; Levesque, *Journey through Landscape* (1994), p. 13-23. Dit was onder meer een truc om het waarheidsgehalte te onderstrepen. Zie over de epistemologische aspecten van deze ‘fictie van de reis’ ook n. 30.

24 Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A5r-v. Hij gebruikt de volgende reis-werkwoorden: ‘deur-reyst’, ‘deur-wandelen’, ‘deur-gaen’ en ‘seylen’. Ortelius had zelf gereisd en daar in 1584 een verslag van gepubliceerd: Ortelius en Vivianus, *Itinerarium* (1584); Schmidt-Ott, ‘The Itinerarium’ (1998); Ortelius en Vivianus, *Itinerarium* (2000).

25 Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A4r-v. Over de metafoor van de spiegel leze men onder meer: Bange, *Spiegels der christenen* (1986).

26 Münster, *Cosmographia* (1628/1978), dl. 1, fol. 5r: (5r zal de lezer ‘umbher führen [...] von einem Land zum andern, ja auch mit dir uber Meer fahren, und anzeigen die Stätt, Berg, Wässer, Wildnussen, und andere ding, die dem Menschen lustig und kurtzweilig sind zu wissen, alsz Sitten, Wesen, Wandel und Handtierung der frembden Völckern, dazu was besonders bey jhnen ausz dem Erdrich entspringt und gefunden wirdt.’ De reis gebruikte hij evenwel niet om zijn tekst te structureren: net als bij Ortelius ging het om het leesproces dat vergeleken wordt met een reis.

27 De overwegingen die volgen, zijn duidelijk verwoord door Casparus Commelin in diens reisgids *Vranckryck en zijn steden* (1662), fol. *3r-v: ‘Daer is niet ter werelddat de verstanden der menschen rijper maackt als de oeffeninge (zijnde der selviger Wet-steen) bestaande ofte in eygen ondervindinge, ofte in ’t doorsoecken der andere naagelaten schriften; van ’t welke d’eerste (als alles met eygen ooghen-lust beschouwende) ten allen tijden de ervarenste gekeurt is; doch ider [sic] sulcke ofte door lichamelijcke swackheeden, gebreck van tijdelijcke middelen, en andere insighten ongeleegen koomende, dient het tweede behulp-middel (der geener die zulcks met haare aanteeckeningen in druck naagelaaten hebben) by der handt genomen, alzoo in onse Eeuwe voor de aanrijpende jeugt niet prijswaardiger bevonden kan werden als de werelt of ooghtuygelijck, of schriftelijck wel te doorsnoffelen, yder lants manieren, gewoonten en zeeden in achtginge te neemen, om tot besaadhghe iaeren gekomen sulcks in ’t practiq te stellen, en in ’t toekomende ’t goe-

zen zonder de daaraan verbonden nadelen. Door te lezen loopt men geen gevaar, vindt de verkenningstocht in kortere tijd plaats, en is men minder geld kwijt. Bovendien hoeven de vrienden thuis zich geen zorgen te maken. De dichter Henrick Bruno (1617-1664) wist het treffend te formuleren:

't Is noodtloos dat ghy daer gaet Reysen met de Voet,
Als ghy met 't oogh en Hoofd, door 't Boeck t' Huys-Reysje doet.²⁸

Bovendien, zo redeneerde men naar analogie met het reiskundige denken, biedt het lezen van geografische teksten misschien (ongevaarlijk en goedkoop) vermaak, het hoort vooral een leerzame bezigheid te zijn. Het educatieve nut van het geografische lezen was dan ook hetzelfde als van het reizen. Door te lezen konden deugd en wijsheid worden gekweekt, alsmede theologisch inzicht in Gods schepping en maatschappelijk nuttige kennis (bijvoorbeeld voor latere bestuursfuncties).²⁹ Deze doelen van het lezen/reizen convergerden met de doelen van de geschiedschrijving: ze werden gezien als waarheidsgebonden genres die voorbeelden gaven ter navolging of vermijding. De Duitse geograaf, reiziger en veelschrijver Martin Zeiller (1589-1661), wiens publicaties in de Republiek een zekere populariteit genoten, roemde de aardrijkskunde in zijn chorografie van Frankrijk uit 1660 onder meer als:

de getuygenisse der verlede Eeuwen, de aen den dagh-brenger en verklaerder der waerhey, ende de leven-gever en herheugenisse der vergetene saken; te meer segh ick, dewijl de Aert-beschrijvinge het Tonnel is, daer elck sijn rolle speelt, daer de deugt met des selfs luyster praelt, daer de gebreecken in hare wanschaphenthey uytsteecken, de heerlijcke daden onder hare Lauwer-kroonen blincken, ende de vergrijpingen hare straffen krijghen [...].³⁰

de naa volgen, doch 't quaade mijden.' Vergelijkbare uitlatingen vindt men bijvoorbeeld bij Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), fol. *1v, die de aardrijkskunde reisvervangende lectuur noemt, onder meer omdat ze gebaseerd is op daadwerkelijk gemaakte reizen: 'Doch alsoo de swackheden van de Persoonen, de ongebaende Wegen, de nare Bosschen, de onveylige Wateren, de onverdragelijke hette, koude en andere ongemacken, het besien ende kennen van Landen al-tijdt niet toe en laten; daerom si het, dat men den arbeydt, ende de neerstigheyt van veele wackere, geleerde ende ge-loofwaerdige Mannen met reden Zege-tekenen van danckbaerheyt hoorde op te rechten, om dat die hun leven besteeet en door-gebracht hebbende met Landen en Volckeren te besien, te doorsien ende te kennen, sy het selve ons door hare Schriften soo mildelijcken mee-gedeelt en naer-gelaten hebbe [...].'

28 Zeiller, *Monarchia Hispanica* (1659), fol. p10r. Dit was een gemeenplaats in reisgidsen, atlanten en de historisch-geografische literatuur, en kwam ook voor in mathematisch-geografische werken. De Antwerpse boekverkooper Gregorius de Bonte wijst in zijn inleidend gedicht tot Apianus' *Cosmographie* (ik raadpleegde de editie (1609), fol. *1v) op het 'met luste deurvaren' van de wereld 'sonder perijckel' waarbij de lezer zijn 'gheldecken sparen' kan. In het woord vooraf (fol. *3r) noteert hij nog eens dat 'alle beminders der *Cosmographien*, mogen by desen boeck thuy in hun studoor sittende, de gheheele werelt sonder cost ende perijckel door-reysen: dwelc sy andersins niet dan by grooten coste ende perijckel doen moghen.' Over deze gemeenplaats leze men onder meer Büttner, *Die Erfindung der Landschaft* (2000), p. 166-172.

29 Zie n. 16. Voor de theologische aspecten, zie bijvoorbeeld *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1657), fol. *3r, waar boekdrukker Nicolaes van Ravesteyn in de opdracht van zijn boek aan Gerard Schaep Pietersz meldt: 'Het heeft den Schep-per aller dingen, wiens wesen louter geest en onzichtbaer is, gelieft sich selven, als zichtbaer, voor onse ooghen, in het scheppen der werelt, te vertoonen, op dat wy daer in, gelijk in eenen helderen Spiegel, hem soud en aenschouwen in sijne almogenthey, wijshey, goedthey, en andere eygenschappen, en aldus van het zichtbare tot het onzichtbare op-getrocken en verruckt worden, om hem te eeren, t' aenbidden, en te dienen.'

30 Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), dl. 1, fol. *1r-v. De gebruikers van het boek krijgen 'door 't overlesen van hare deugden en groote daden, een krachtige aenporringe die naer te volgen, siende wat heerlijke belooningen haer toekoomen, en wat voor een onsterffelijke naem sy daer door verkrijgen: De ondeugden daer-en-tegen, hoe swaer by sommige gestraft, en hoe schandelijck ten toon gestelt werden, om een meerder afgrijpsen te veroorsaecken [...].'

Geografie leverde dus een waarheidsgetrouw relaas en morele richtlijnen, net als de geschiedschrijving en het door de reismethode gereguleerde reizen. In dat opzicht waren de genres zeker aan elkaar verwant. Ze konden zelfs worden gezien als verschillende verschijningsvormen van hetzelfde fenomeen: *historia*. Die term verwees in de vroegmoderne tijd niet alleen naar de geschiedschrijving. Hij werd tevens gebruikt als een epistemologisch concept (dat overigens meer nadruk legde op de waarheidsvinding dan op de praktische morele boodschap). *Historia* verwees dan naar het beschrijven van empirisch verkregen feiten, of die nu de natuur betroffen (in de natuurwetenschappen) of de mens (in de menswetenschappen). Daarbij verwees de term zowel naar het verkrijgen van de informatie als naar haar schriftelijke rapportage. In dit wetenschapsfilosofische opzicht stond *historia* tegenover *scientia*, die bestond uit abstracte analyses en inductieve redeneringen vanuit algemeen geldende wetten, in plaats van deductieve redeneringen die concrete *exempla* als uitgangspunt namen. Tot dit soort *historia* kon men dus zowel geografisch-historische literatuur als reisverslagen rekenen. Niet voor niets had Jean Bodin in zijn reeds vermelde *Methode voor snel inzicht in historisch onderzoek* (1566) behalve pure geschiedenissen ook kosmo- en chorografieën genoemd en de reisverslagen van Columbus en Vespucci.³¹

De reden van de symbiose tussen reizen en aardrijkskunde ligt niet alleen in hun overkoepelende wetenschapstheoretische grondslag, *historia*, maar ook in een zekere onderlinge afhankelijkheid. Ten eerste waren kosmo-, geo- en chorografie onmisbaar voor alle reizigers, omdat zij zich zonder kennis hiervan de onderneming niet ten nutte konden maken. In *artes apodemicae* wordt voortdurend gewezen op het belang van reishulpmiddelen als kaarten, reisgidsen en plaatsbeschrijvingen. Volgens de reisverhandeling van de Leidse hoogleraar Thomas Erpenius is het van belang dat de reiziger altijd beschikt over een plattegrond en een beschrijving van de stad die hij bezoekt, en dat de reiziger kaarten en beschrijvingen van heel Frankrijk raadpleegt. Erpenius noemde zelfs de chorografieën en reisgidsen die de aankomende reiziger moest aanschaffen, zoals de *Cosmographia* van Merula (een grote foliant) en de handzame reisgids voor Frankrijk van Justus Zinzerling (ong. 1580-ong. 1620). Doorgaans bleef het aantal geraadpleegde boeken tijdens het reizen echter beperkt tot een of twee titels.³²

31 Bodin, *Methodus* (1566), p. 460. *Historia* en *experientia* werden bijvoorbeeld door de Engelse filosoof en politicus Francis Bacon (1561-1626) aan elkaar gelijkgesteld. Men leze over *historia* als epistemologisch concept, onder meer in verband met reisverslagen: Pomata en Siraisi, *Historia* (2005); Kürbis, *Hispania descripta* (2003), p. 266-268; Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 35-39 en m.n. 49-51; Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 43-44; Neuber, 'Zur Gattungspoetik des Reiseberichts' (1989); Seifert, 'Staatenkunde' (1986), p. 222-224 (waar ook Bacon's gelijkstelling tussen *historia* en *experientia*); Seifert, *Cognitio historica* (1976). Neuber (1989) argumenteert dat reisverslagen niet kiezen voor een retorisch-lovend paradigma (zoals de steden- en landenlof) om de empirische, op autopsie berustende waarheidspretentie van deze teksten te onderstrepen.

32 Erpenius, *De peregrinatione Gallica* (1631), p. 7, 13 en 22-24. Over het aanschaffen en lezen van boeken voor, tijdens en na de reis: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337-346. Thysius, wiens enorme hoeveelheid bagage als vracht moest worden vervoerd, had niet alleen de chorografie van Guicciardini in zijn kisten zitten, maar ook de reisgids van Abraham Gölitz, en boeken over uiteenlopende onderwerpen als grammatica, het schrijven van brieven, de Franse geschiedenis en rechten, en een aantal psalteriums en literaire werken: De Jonge, 'De grand tour' (1976), p. 69-70; De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 11-13. Het was zelfs niet ongebruikelijk om folianten op reis mee te nemen: Montaigne ging met Münsters kosmograpie op pad: Montaigne, *Journal du voyage* (1774), p. 34. Sommigen waarschuwden echter dat het reizen met boeken kostbaar was omdat er in de steden van Italië tol op werd geheven en omdat ze juridische problemen konden op-

Ten tweede gold die onmisbaarheid, zoals we zagen, ook andersom: de geograaf was afhankelijk van zijn eigen reizen en de reisteksten van anderen voor de aanlevering van nieuwe informatie. De kosmo- en chorografen Sebastian Münster in Duitsland, William Camden in Engeland en (in mindere mate) Lodovico Guicciardini in de Nederlanden reisden inderdaad door grote delen van de door hun beschreven gebieden en vergaarden of verifieerden dan informatie, maar toch bleven zij voor het merendeel van hun gegevens afhankelijk van ervaringen van anderen in de vorm van aantekeningen, reisverslagen, interviews en (vooral) intensieve correspondentie. Münster zond in 1528 zelfs een algemene oproep de wereld in om hem met gegevens bij te staan.³³

Die onderlinge afhankelijkheid blijkt, ten derde, uit het feit dat reisteksten en chorografieën soms moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Marketingstrategieën vervaagden het onderscheid soms doelbewust. In 1634 bracht Willem Jansz Blaeu (1571-1638) een editie van Guicciardini's chorografie op de markt die speciaal was bestemd voor reizigers, onder meer doordat hij de Noordelijke en Zuidelijke gewesten nu apart presenteerde en het boek uitgaf in een handzaam formaat.³⁴ Andersom werden reisgidsen vaak, indachtig het adagium dat ze het reizen konden vervangen, mede gepubliceerd voor thuisblijvers, in feite voor 'een yegelijck [...]; het zy datse t' huys blijven, of sich op de reys willen begeven'. Dat dubbele publiek (ongetwijfeld geïnspireerd door het commerciële streven naar een zo groot mogelijk debiet) was een gemeenplaats die op titelpagina's en in opdrachten en voorberichten voortdurend werd herhaald.³⁵

Behalve dat ze hetzelfde geïntendeerde leespubliek konden hebben, was het onderscheid ook moeilijk te maken omdat beide genres zowel *synchroon* konden worden opgebouwd (in de vorm van een thematische beschrijving zoals aanbevolen in de reiskundige voorschriften) als *chronologisch* (in de vorm van een reisverslag).³⁶ Veelzeggend is Ubbo

leveren, bijvoorbeeld als het ging om verboden boeken. Daarom adviseert Robert Dallington, *A Method for Travell* (1605), fol. C1v, geen boeken mee te nemen of anders zo min mogelijk boeken; 'I would onely have him carrie the papers of his owne observation, especially, a Giornale, where in from day to day, he shall set downe, the divers Provinces he passeth, with their commodities, the townes, with their manner of buildings, the names, & benefit of the rivers, the distance of places, the condition of the soile, manners of the people, and what else his eye meeteth by the way remarquable.'

33 Camden: Levy, *Tudor historical thought* (1967), p. 155-157; Levy, 'The making of Camden's Britannia' (1964). Münster: McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 143-188; Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959), p. 26-27 en 123. Guicciardini: Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 63-73; Jacqmain, *De idyllische Nederlanden* (1987), p. 12; Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5v.

34 Guicciardini, *Belgicae, sive Inferioris Germaniae, descriptio* (1633-1635). Hierover: Deys, *Guicciardini illustratus* (2001), nr. 19; De la Fontaine Verwey, 'De geschiedenis' (1976), p. 27. Johannes Thysius nam waarschijnlijk deze uitgave mee op zijn *grand tour*, die in zijn *Reijsboek* wordt geïdentificeerd als 'Decriptio Belgica': De Jonge, 'De grand tour' (1976), p. 70 en De Jonge, *De grand tour*, 1975, p. 11 identificeren deze vermelding m.i. ten onrechte als een van de eerdere folio-edities (uit 1613 of later) met de titel *Omniium Belgii sive Inferioris Germaniae regionum descriptio* uit 1613 of 1616. Ook Junius' *Batavia* (1588) was zowel bestemd voor thuisblijvers als reizigers. Hij beschrijft de Hollandse steden met twee oogmerken: 'Ten eerste kunnen zodoende al degenen die ver weg in het buitenland wonen, ieder in zijn eigen geleerdenkluis, kennismaken met wat de trots en schoonheid van ons land uitmaakt, zonder dat ze een lastige en gevaarlijke reis hoeven te maken. En degenen die wel van reizen houden, krijgen hiermee een handig overzicht van wat ze moeten vragen en waar ze heen moeten gaan om oog en hart de kost te geven.' Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 309-311.

35 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1657), fol. *3v. Zo ook in Wegh-wyser (1647), fol. *3r-*4r.

36 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 81-82 en 203. Het reisverslag heette doorgaans *iter*, *peregrinatio* of *historia*, de systematisch geordende tekst *descriptio*, *status* of *notitia*. Over het thematische overzicht en de chronologische reis als de twee principiële benaderingsmogelijkheden van elke topografische beschrijving: hoofdstuk 6. Er waren niet alleen mogelijke overeenkomsten in het geïntendeerde leespubliek en de orderingsstructuur van de tekst, maar – zeker waar het

Emmius' – reeds in het eerste hoofdstuk genoemde – *Rondleiding door Oost-Friesland*. In de jaren 1590 had Emmius door zijn geboortegewest Oost-Friesland gereisd om op basis van driehoeksmetingen een landkaart te maken ten behoeve van zijn grote geschiedenis van de Friese landen en om materiaal te verzamelen voor 'een accurate chorografische beschrijving'. Deze chorografische beschrijving kreeg de vorm van een chronologisch reisverslag door de regio. Dat chorografische reisverslag stelde hij helemaal gelijk aan zijn drie andere chorografieën van de Friese landen, die juist synchroon en thematisch waren opgebouwd: het waren boeken, zo schreef hij, 'van volkomen dezelfde soort.'³⁷

Een laatste factor die geografie en reizen met elkaar verbond, was het gebruik in beide disciplines van de in de zestiende eeuw opkomende 'methode' ofwel systematische beschrijving. Belangrijk was vooral de ramistische methode die onder meer tot uiting kwam in de beschrijvingsschema's van de *ars apodemica*. Zeker sinds de komst van de drukpers was er veel te veel informatie beschikbaar om die te kunnen behappen. Die informatie was bovendien niet geordend. Om aan deze *information overload* het hoofd te bieden, trachtte men soms orde aan te brengen in de ongeordende brij van informatie door de gegevens te structureren volgens een vaste reeks onderwerpen die op ramistische manier in een boomdiagram konden worden ondergebracht. Door dergelijke gestandaardiseerde schema's toe te passen, werd het mogelijk om verschillende plaatsen op steeds dezelfde wijze te bespreken en dus met elkaar te vergelijken. Zo ontwikkelde men dus manieren om informatie te verkrijgen, op te slaan en voor de gehele *res publica litteraria* beschikbaar te maken: bibliografieën, citatenboeken, woordenboeken, encyclopedische compilatiewerken van allerlei soort, compendia van reisverslagen en ook de in het eerste hoofdstuk besproken kosmografieën zijn hier voorbeelden van. Zulke naslagwerken werden bovendien toegankelijk gemaakt door duidelijke hoofdstukindelingen, trefwoorden in de marge, en indices aan het begin of einde van de gedrukte tekst. Zodoende hoefde men omvangrijke boeken niet langer van kaft tot kaft te lezen om relevante informatie op te sporen en kon men – indien nodig – volstaan met het lezen van kortere stukjes tekst. De reiskunde was één van de belangrijkste en waar-schijnlijk meest invloedrijke pogingen om de kennis van de wereld op een dergelijke

de beschrijving van vreemde regio's betrof – ook in de benadering van het beschreven onderwerp als 'de ander', zoals bijvoorbeeld Guicciardini deed voor de Nederlanden (Van Passen, 'Antwerpen goed bekeken' (1993), p. 59): 'Niettegenstaande Lodovico Guicciardini in Antwerpen woonde, heeft de *Descriptione* veel weg van een reisverhaal, omdat de auteur steeds verwijst naar en vergelijkt met Italië. Zoals in een echt reisverhaal heerst er dus een spanning tussen wat eigen is aan de auteur of reiziger en wat hem vreemd is. Van grote hulp bij de beschrijving zijn de "retorische procédés van het anders zijn", zoals de analogie, de vergelijking, de tegenstelling, de topos van het wonderlijke.'

³⁷ Emmius, *Rerum Frisarum historia* (1616). Aan dit geschiedwerk ging niet alleen een chorografische inleiding vooraf (Emmius, *Friesische Geschichte* (1980-1982), dl. 1, p. 5-38, waarover: Martels, 'Between Orosius and Emmius' (1999); Reimers, *Die Quellen* (1907), p. 21-23) maar hij voegde er in de complete folio-editie uit 1616 ook vier aparte chorografieën aan toe die werden samengenomen onder de gemeenschappelijke titel *De Frisia et Frisiorum republica inter Flevum et Visurgim*. Deze sectie met chorografieën kreeg een gezamenlijke opdracht en inleiding. In de aparte opdracht van zijn chorografie van Stad en Lande (*De agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina*), die als enige reeds in 1605 als aparte uitgave verschenen was, schreef Emmius bovendien dat deze tekst nu opnieuw het licht zag 'dicht omgeven door het gezelschap van andere (boeken) van volkomen dezelfde soort' (Emmius, *Tussen Eems en Lauwers* (1989), p. 21, mijn cursivering). Toch waren er wel verschillen, afgezien van de opbouw: de *Rondleiding door Oost-Friesland* concentreerde zich vooral op de topografie, terwijl de thematische beschrijving van Oost-Friesland (*De statu reipublicae et ecclesiae in Frisia orientalis*) zich juist concentreerde op de geschiedenis en de kerkelijke en staatsrechtelijke organisatie: Boer, *Ubbo Emmius* (1935), p. 52-53, 70 en 81-82.

manier te systematiseren. Hoewel deze apodemische richtlijnen waren geformuleerd als aanwijzingen voor het maken van reisverslagen, hadden ze vooral veel invloed op het structureren van synchrone, topografisch-historische beschrijvingen.³⁸

Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft

Dit samenspel van krachten, en vooral de methode die in de laatstestiende-eeuwse reis-literatuur werd ontwikkeld, was allesbepalend voor de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen in de Republiek. Dat komt het duidelijkst naar voren in de op uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerde *Beschryvinge der stad Delft* van de regentenzoon Dirck van Bleyswijck. In zijn omvangrijke, maar onvoltooid gebleven boek bracht hij geschiedschrijving, cartografie, geografie, stedenlof, reizen en reiskundige voorschriften bij elkaar en legde hij omstandig uit wat hem tot het schrijven bewoog en hoe hij bij het samenstellen te werk was gegaan. Hierdoor biedt Van Bleyswijcks werk bij uitstek zicht op de stadsbeschrijving als interdisciplinair kruispunt.

In de oorspronkelijke opzet zou het boek bestaan uit drie delen over respectievelijk de topografie, geschiedenis en staatsinrichting. Hoewel alle delen naar eigen zeggen tegelijkertijd gereed waren, werd alleen het eerste, topografische deel gepubliceerd.³⁹ Hiervan verscheen in 1667 aanvankelijk een eerste gedeelte, dat in vier lange hoofdstukken handelde over de ligging, oorsprong en groei van de stad en over haar religieuze gebouwen en instellingen. De uitgave was voorzien van een opdracht aan de burgemeesters die was gedateerd op 27 december 1667 (Van Bleyswijcks 28ste verjaardag), een zeer uitgebreide proloog en een even uitgebreide epiloog waaruit we de omstandigheden waarin het boek ontstond, beter leren kennen. In 1680 kwam ook het *Vervolg van de beschryvinge der stad Delft* uit: de afronding van het eerste, topografische deel naar de kopij die hij ruim tien jaar eerder had klaargemaakt.⁴⁰ Dit vervolg bevatte de bespre-

38 Mayhew, 'Geography' (2001); Rubiés, 'Instructions' (1996); Stagl, *A History of Curiosity* (1995). Over information overload leze men onder meer Rosenberg, 'Early modern information overload' (2003); Blair, 'Reading strategies' (2003), 'Annotating and indexing' (2000) en *The Theatre of Nature* (1997). Dat reiskunde en stadsbeschrijving in de Noordelijke Nederlanden inderdaad dicht bij elkaar lagen, kan bijvoorbeeld blijken uit de reisgids van Casparus Commelin, *Vranckrijck en zijn steeden* (1662), waarin niet alleen de bekende reiswetten waren opgenomen inclusief de synoptische tabel, maar op p. 714-777 ook een uitgebreide beschrijving van Amsterdam door zijn vader Isaac Commelin, die een duidelijk, in de tekst geëxpliciteerd beschrijvingspatroon volgde dat in grote lijnen overeenkwam met de apodemische voorschriften uit het voorwerk. Hij behandelde achtereenvolgens de ligging, de naam en stichting van de stad, de groei en stadsvergrotingen, de gebouwen en instellingen, het stadsbestuur, en ten slotte de *virii illustres* (die hij wegens ruimtegebrek weglief, p. 776-777). Zie hierover ook: Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), p. 107.

39 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2r beweert evenwel dat 'Alle drie de Boecken in de Voor-reden gespecificeert, gelijkelijck opgemaect' waren, 'want ick (om de beste en bequaemste methode te mogen onderhouden) alder-gevoeglijckst hebbe gevonden, 'teen soo wel als 't ander gelijkelijck op te maecken'. Dat wil zeggen dat het gehele manuscript rond 1667 moet zijn voltooid (zie ook het citaat in de volgende noot). Het manuscript van het tweede en derde deel moet als verloren worden beschouwd.

40 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 861: 'Hoe-wel de materien, in dese beschryvinge vervat, niet verder zijn geextendeert, als tot den Jare 1667'. Zie ook Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997), p. 13; Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982), p. 121. In het in 1680 verschenen *Vervolg* staat evenwel informatie die later is toegevoegd, zoals citaten uit het architectuurgedicht op Den Haag van Jacob van der Does uit 1668: p. 551-552, 691-692, 732 (het ge-

king van de wereldlijke gebouwen en twee lange hoofdstukken over de 'Burgers en Ingesetenen'.⁴¹ Van hen bespreekt hij de belangrijkste karaktereigenschappen, de handel en nijverheid, en de *virii illustres*.⁴²

Met zijn drie voorgenomen delen sloot Van Bleyswijck heel bewust aan bij de traditie van stadsbeschrijvingen à la Orlers en Pontanus.⁴³ Hij ziet zich zelfs genoodzaakt afwijkingen van het traditionele patroon te verantwoorden. Zo opent hij het vierde hoofdstuk – dat handelt over de openbare gebouwen – niet met de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen zoals Orlers en Pontanus hadden gedaan, maar met een beschrijving van het stadhuis. Hij merkt op dat hij het voorbeeld volgt van de in Leiden gepubliceerde stadsbeschrijving van Dendermonde (1646) door de uit die stad afkomstige Leidse hoogleraar Jacobus Maestertius, en van de recent gepubliceerde beschrijvingen van Amsterdam, die (op één uitzondering na) inderdaad beginnen met een bespreking van het prestigieuze nieuwe stadhuis, dat op 29 juli 1655 officieel was geopend.⁴⁴ Ook weet hij dat eerdere stadsbeschrijvers geen van allen uitgebreid de religieuze gewoonten en gebruiken van de katholieke voorvaders hadden beschreven. Zelf ziet hij zich genoodzaakt daar verschillende malen langdurig over uit te weiden, omdat de clerus juist in Delft, aldus Van Bleyswijck, oppermachtig was geweest en er daarom veel bronnenmateriaal had nagelaten. Onder meer om vergelijkbare redenen ging hij uitgebreid in op de ondergang van de rooms-katholieke kerk en de opkomst van de gereformeerde religie.⁴⁵

Van Bleyswijck's onderneming loopt dus in de pas met de traditie Orlers-Pontanus. Twee omstandigheden maken zijn werk extra interessant. Ten eerste heeft zijn stads-

dicht is 'noch onlangs' verschenen) en 733.

41 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

42 Stadsdrukker Arnold Bon had niet alleen een editie uitgebracht met een eigen titelpagina, maar ook een versie die naadloos op het eerder gepubliceerde stuk aansloot: tekst en paginering gingen verder waar ze waren gestopt en de laatste twee bladzijden van het eerste gedeelte waren opnieuw gedrukt, zodat de tekst ook visueel doorliep zonder vreemde witruimtes. Over Van Bleyswijck: Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997); Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982). Hierin staan ook korte besprekingen van zijn stadsbeschrijving, die uitgebreider aan de orde komt in: Jaeger, *De Beschrijvinge* (1957). Een volledige inhoudsopgave is te vinden op: Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***2v-3v.

43 Hij verwijst naar die traditie als hij constateert dat veel andere Hollandse steden al stadsbeschrijvingen hebben gekregen maar Delft nog niet. Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1r. Later verwijst hij naar die traditie als hij zegt dat hij 'de maxime en goede ordre der Histori-schrijvers' volgt (fol. ***2r). Uit zijn woorden vooraf blijkt meermalen een goede bekendheid met de eerder verschenen Hollandse stadsbeschrijvingen (hij citeert bijvoorbeeld uit het woord vooraf van Orlers, zonder dit aan te geven: Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r = Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2r). Bovendien onderhield hij contacten met veel andere stadsbeschrijvers in Holland. In de jaren vlak vóór en ná zijn grote reis ontving hij een aantal lofdichten van collega-stadsbeschrijvers die hij opnam in de bijvoegsels (p. 861-891); onder hen waren Jacob van Oudenhoven (Haarlem), Joachim Oudaen (Rotterdam), Simon van Leeuwen (Leiden) en Matthijs Balen (Dordrecht).

44 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 107 verwijst naar nieuwe beschrijvingen van Amsterdam in folio (d.w.z. Dapper, *Historische beschryving*, 1663), kwarto (d.w.z. Van Domselaer, *Beschryvinge*, 1665) en duodecimo (d.w.z. Fokkens, *Beschrijvinge*, 1662). Hij zal waarschijnlijk niet verwijzen naar Von Zesen, *Beschreibung* (1664) omdat deze het stadhuis niet voorop stelt. Maestertius, *Beschryvinge vande Stadt ende landt van Dendermonde* (1646) steunde zwaar op *De Teneraemonda* van David Lindanus uit 1612 (fol. **1r-v). Maestertius' boek bevatte verder een editie van de costumen van stad, land en leenhof van Dendermonde met een eigen reeks katernsignaturen en een aparte titelpagina (*Costumen*, 1646). In zijn opdracht aan het Leidse stadsbestuur verwees hij naar het werk van Orlers (fol. *4r).

45 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)C2v.

beschrijving zoals gezegd duidelijke banden met het reizen en de reiskunde. Kort na het verschijnen van het boek begon de burgemeesterszoon aan een bijna drie jaar durende *grand tour* door Frankrijk en Italië. Toen hij in 1671 in Delft terugkeerde werd hij onmiddellijk tot vroedschap benoemd. Vervolgens bekleedde hij functies als schepen, burgemeester en raad in de admiraliteit van Zeeland. Het reizen en de reiskunde hadden hem echter al bij het samenstellen van zijn stadsbeschrijving belang ingeboezemd. Hij verbond zijn boek zelfs expliciet met zijn *grand tour*, gaf er blijk van voorschriften uit de apodemische traktaten te kennen, en voegde een opvallende inhoudsopgave toe in de vorm van een ramistisch-synoptische tabel op een groot vel papier van 50 bij 70 centimeter; deze *Generale tafel* was volgens de titel door Van Bleyswijck zelf samengesteld en verscheen in 1668 bij uitgever Arnold Bon.⁴⁶ Ten tweede verdient Van Bleyswijck extra aandacht omdat hij in 1675 door de Delftse burgemeesters (misschien vanwege zijn groeiende reputatie als lokaal historicus, misschien op eigen initiatief)⁴⁷ werd gevraagd om op kosten van de stad een grote figuratieve kaart van Delft te produceren ‘tot illustratie, ornament en gedachtenisse van de stad’ en dus met lovende doeleinden.⁴⁸ Zoals we zullen zien, had deze kaart duidelijke banden met de stedenlof en met zijn stadsbeschrijving.

Om de interdisciplinaire banden helder te krijgen, zullen we in het vervolg inzoomen op drie facetten: de figuratieve kaart met stedenlofteksten, Van Bleyswijcks uitspraken over het reizen in het voorwerk en nawerk van zijn stadsbeschrijving, en zijn werkwijze en methode zoals die blijken uit de *Generale tafel* en uitspraken in zijn boek.

De figuratieve kaart⁴⁹

De figuratieve kaart (1675-1678) paste binnen een mode die in de jaren 1660 opkwam, zoals we reeds zagen in de inleiding. Figuratieve kaarten waren bijzonder grote en complexe wandkaarten, die als doelstelling hadden de stad zo gunstig mogelijk weer te geven. De Delftse kaart van Van Bleyswijck mat bijvoorbeeld 160 bij 180,5 centimeter en bestond in zijn meest complete vorm uit 29 verschillende elementen. Op dit soort kaarten gingen plattegronden (voorzien van symbolische decoratie en afbeeldingen in cartouches) vergezeld van allerlei andere beeldelementen in de vorm van losse randprenten, zoals stadsprofielen, gezichten op gebouwen en heraldische afbeeldingen van bijvoorbeeld de wapens der regerende burgemeesters. Meestal werd hier ook een tekstuele beschrijving aan toegevoegd, hetzij in koper gegraveerd, hetzij met losse loden

46 Van Bleyswijck, *Generale tafel* (1668). Met deze synoptische tabel als inhoudsopgave was Van Bleyswijck zeker uniek binnen de voornamelijk Hollandse traditie van stadsbeschrijvingen. Slechts een enkele keer vertonen andere chorografische werken op vergelijkbare wijze de invloed van reiskunde en ramistisch-synoptische tabel, zoals Merula's ouderwetse kosmografie die in hoofdstuk 3 ter sprake kwam.

47 Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997), p. 14; Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982), p. 122.

48 GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 13r.

49 Over Van Bleyswijcks figuratieve kaart: Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997); Heijbroek en Schapelhouman (red.), *Kunst in kaart* (1989), p. 12-15; *Beschrijving van de 'Kaerte figuratijf'* (1967); Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967); Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz., van Bleyswijck' (1880-1881).

letters gedrukt. Al deze componenten konden naar believen worden samengevoegd, op linnen aan elkaar geplakt en aan de muur opgehangen. Samen vertelden ze een veelomvattend, maar vooral ook lovend verhaal over de stad, dat in wezen niet onder hooft te doen voor een beschrijving in proza of poëzie. De figuratieve kaart is daarom zeker verwant aan de stedenlof. Bovendien zijn er banden met het oudere genre van de stadsbeschrijvingen, omdat ook in deze boeken tekst vaak werd gecombineerd met beeldmateriaal zoals plattegronden, profielen en bouwportretten. In beide genres kwamen tekst en beeld dus samen, maar lag de nadruk anders.⁵⁰

Net als Van Bleyswijck met zijn stadsbeschrijving had gedaan, sloot zijn figuratieve kaart aan bij de traditie, maar week hij ervan af als dat nodig was. Om zijn gedachten te bepalen, kocht hij onder meer de toen al verouderde grote kaart van Amsterdam die was uitgegeven door Jacob Aertsz Colom (1647) en nam hij de recente figuratieve kaart van Leiden (1667-1675) door Christiaan Hagen als voorbeeld. Er was zeker concurrentie met Leiden, want het was de bedoeling dat de Delftse kaart minstens hetzelfde formaat zou krijgen als de Leidse.⁵¹ Maar de directe aanleiding voor het project, zoals S.J. Fockema Andreae heeft laten zien, was de reeds in de inleiding genoemde Maaskaart van Rotterdam en omstreken (1665) die was samengesteld door postmeester Jacob Quack met een beschrijving in boekdruk door Joachim Oudaen. Die Maaskaart had de invloed van Rotterdam op het stedelijke ommeland buitenproportioneel benadrukt. Ze bevatte een reeks profielen van de Maassteden onder Rotterdams invloed. Hieronder rekende Quack niet alleen de weinig belangrijke plaatsen Den Briel, Vlaardingen, Maassluis en Schiedam, maar ook het vooraanstaande Delft met haar satelliet aan de Maas, Delfshaven, dat in feite in rang zelfs boven Rotterdam stond: Delft was de derde stad die in de Staten van Holland haar stem uitbracht, Rotterdam de zevende. De figuratieve kaart moest op deze belediging een antwoord geven. Daarom portretteerde Van Bleyswijck de stad als het centrum van Delfland, heer van Delfshaven (dat tot het grondgebied van de stad behoorde), meester over ambachtsheerlijkheden als Over-

50 Bakker, 'Het imago van de stad' (2007) is een pleidooi om (figuratieve) stadsplattegronden te lezen in termen van de retorische stedenlof. Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 151 noemt de figuratieve kaart 'een stadsbeschrijving in beeld' omdat ze vanuit dezelfde trots op de eigen stad zijn gemaakt en omdat verondersteld kan worden dat ze op die stadsbeschrijvingen waren geïnspireerd. Over figuratieve kaarten in het algemeen: zie de inleiding. Over afbeeldingen in stadsbeschrijvingen: Hameleers, 'Kaarten in het werk van de grote Amsterdamse stadshistorici' (2003); Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001); Haitsma Mulier, 'The image of Amsterdam' (1997), p. 18-23; Van Eeghen, 'Illustraties van de 17de eeuwse beschrijvingen' (1974).

51 GAD 1e afd. 902 bevat brieven van Van Bleyswijcks neef, de Amsterdamse genealoog en heraldicus Jan van Wieringen (1638-1719) d.d. 10 augustus, 21 augustus en 14 oktober 1675 over 'de correcte kaart' van Amsterdam, die moet worden geïdentificeerd als de niet-figuratieve kaart van Colom (waarover Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), nr. 9) en niet als de figuratieve kaart van Amsterdam uit 1664, zoals Bakker en Schmitz (p. 151) veronderstellen. Het grote formaat van de Leidse kaart was een obsessie. In een rekening van 15 december 1675 wordt reeds verwezen naar het plan een 'Caert vande stadt delft' te maken 'naa het formaet vandie van Leyden'. Op 21 december 1677 leverde uitgever Smith zelfs aan elkaar geplakte versies van de Delftse en Leidse figuratieve kaarten 'om te sien de evengelycke groote'. GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 12r. Het moet toen zijn gebleken dat de Delftse kaart (160 bij 180,5 cm) iets groter was geworden dan de Leidse (162,5 bij 175 cm). *Advertentie* ([1677 of 1678]) verwijst bovendien naar de recente figuratieve kaarten van Leiden en Den Haag, 'uytmaeckende het selve Formaet ofte evengelycke groote' als de Delftse kaart. Zie verder ook de opmerkingen in Heijbroek en Schapelhoumann (red.), *Kunst in kaart* (1989), p. 12; Jaeger, *De Beschrijvinge* (1957), p. 4; Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz., van Bleyswijck' (1880-1881), p. 423-424.

schie en Voorburg, en begunstigde van inkomsten uit de tollens bij Leidschendam en Berkel: hij voegde een plattegrond van het hoogheemraadschap Delfland toe, en kaarten en profielen van nabijgelegen plaatsen waar Delft iets in de melk te brokkelen had. Ook waren er familiewapens van de regerende burgemeesters, portretten van religieuze en wereldlijke gebouwen (waaronder het raadhuis en VOC-magazijn te Delfshaven) en een *Sommier Beschryvinge der Stadt Delft* waarin nadruk wordt gelegd op de onderhorigheid van het ommeland aan Delft.⁵²

Het vervaardigen van zo'n figuratieve kaart was een prestigieus project waarvoor men graag de beste kunstenaars en een drukker van naam contracteerde. Van Bleyswijck zette zo'n twintig man aan het werk, van landmeters en tekenaars tot graveurs en lettersnijders, en van dichters en drukkers tot plaatplakkers, inkleurders en lijstenmakers. De meeste tekeningen werden aangeleverd door de schilders Jan Verkolje (1650-1693) en Pieter van Asch (1603-1678). De reeds hoogbejaarde landmeter Jacob Spoors (†1677) maakte met zijn assistenten nieuwe opmetingen van de stad en leverde de plattegronden van Delft, Delfshaven en Overschie aan. Lofdichten op de kaart in het Nederlands en Latijn kwamen van de grote Constantijn Huygens en de befaamde Nicolaus Heinsius (1620-1681). Al dit materiaal moest nu op koperplaten worden gegraveerd en afgedrukt. Het leeuwendeel van het graveerwerk was in handen van Johannes de Ram (1648-1693) en Coenraet Decker (1651-1685), die onder grote druk werkten. Decker maakte op het laatst zelfs werkdagen van 19 uur. Voor de teksten werden echter aparte lettersnijders ingehuurd. Ook Romein de Hooghe (1645-1708), die later werkte aan de Haarlemse (1688-1689) en Rotterdamse (1690-1695) figuratieve kaarten,⁵³ leverde enkele koperplaten. Uiteindelijk vond men de Amsterdamse prent- en kaartverkoper Pieter Smith bereid de koperplaten af te drukken. Smith werd eigenaar van de koperplaten en mocht er zoveel kaarten en prenten van verkopen als hij maar wilde. Hij betaalde daarvoor 1000 gulden en moest onder meer 65 complete wandkaarten leveren 'van d' eerste en beste druk'. Tegenover die inkomsten stonden echter hogere uitgaven. Volgens Van Bleyswijcks administratie kwamen de totale kosten voor het stadsbestuur op 2.674 gulden en 8 stuivers. Dat was exclusief het aan elkaar plakken van de losse vellen en daarna het inkleuren en inlijsten van een aantal wandkaarten om in het Delftse stadhuis en in Delfshaven te worden opgehangen. Voor dat project, dat eveneens onder leiding van Van Bleyswijck werd uitgevoerd, betaalde de stad nog eens 419 gulden en 18 stuivers.⁵⁴

Al deze verschillende onderdelen – kaarten, profielen, portretten, wapens en tekst – konden, volgens een advertentie van de Amsterdamse uitgever (afb. 31), op vijf ver-

52 Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967). Over de Maaskaart leze men Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 84-88; Van 't Hoff, *Jacob Quack* (1965).

53 Over de Haarlemse kaart: Clement-van Alkemade, *Haarlem* (1993), p. 41-44. Over de Rotterdamse kaart: Van de Laar, Van der Schoor en Veldhuizen, *Rotterdam* (2008), p. 61-63; Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 90-93; Ratsma, 'Grootschalige stadsplattegronden' (1994), p. 225-229; Ratsma, *Rotterdam* (1984), p. 55-56.

54 Over de totstandkoming van de wandkaart leze men vooral Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967). Ik baseer me tevens op GAD 1e afd. 902. Volgens Van Bleyswijck had een complete kaart een marktwaarde van twee dukatons. Een dukaton had een waarde van 63 stuivers. Een kaart kostte dus 6 gulden en 6 stuivers. De 65 complete wandkaarten hadden derhalve een totale waarde van 409 gulden en 10 stuivers.

ADVERTENTIE,
 Voor de Koopen ende Plackten vande geodroeyerde Kaerte
 Der **STADT**
DELFT,
 Bestaende in Plano en profijl, soo van de
 Stads als mede des selvs Haven, Miltgaders vier- en twintigh Geestigen, vande voornemste Gebouwen, en
 oock Ambachts Heerlijckheden van dien, alles
 maectleven en op de Voet-maet geteekent.

Dese Kaerten werden verkort tot Afsche Formater ofse
 Pieter Smith, in tweedley maecturen, te wesen in haer geteck
 mer alle de Geestigen, daer toe behoorende, ofse oock wel alleen
 de plane Geode-kaart mer het profijl van dien als mede van
 Delft-Haven.

De Complete Kaert (uytmackende het selve Formater ofse
 ewigelicke groote, als de laetst uytgekomen groote Kaert van Leyden, ge-
 lick mede die van 't Graevenhage) sijn gepuykt te wesen, in minner niet
 wanogende, sijnde de selve en reguliere Ordonnante, soo als men die (soo-
 der en tegen over den anderen corresponderende) op de boquaemste manere
 herfkonken 't samen voegen, goetlick hier sevens in te sien by letter (A)

Iemant dese Kaerte sijst niet begerende te hangen avren de voorte Kaerte
 van Leyden of 't Graevenhage, en noch niet het Formater met de gelegenteyt van
 sijn plaetse, of sijnich andere speculaten sat te hoogh sijnde, die laetse de
 onderste eye (sijnde de Geestigen byten de Maynen en godeliken van de Stads)
 daer af, kooemende die dan sijnen geboeyden niet goet dincen, en verrote
 dan sijnelick de plane gronden van Delft-haven en Overlicht, in de plaetfen
 van het Stads-huyt, Miltgaders Oost-Indische Magazijn op Delft-haven,
 't welck daerlijck een veranderinge van proportie maect.

Elgh die Formater segh af te goet sijnde, en eger van de Geestigen gelve
 vande geodeet te sijn, soo kan men 't ganselicke werck boquaemlick verdoelen in
 vier vercheylet Kaerten; voer eerst het Plano en Profijl vande Stads, 't samen
 voor een Kaert apurt. Sixt (B)

Ten tweeden, alle de plaetfen byten de Straet en noch niet onder des selvs
 gebiet behoorende. (C)

Ten derten, alle de Kerckelicke gebouwen en die tot den Kercken beho-
 ren, welke mer de twee groote Geestigen vande Oude en Nieuwe Kerk te
 samen groove sijnde, de selve spaece bestaen vande negen selvonde kleine
 Geestigen. (D)

Voer de negen referrende kleine Geestigen, alle van Werdelicke Gebou-
 wen, oock op ordere by een grooyt, komen in Formater regulier over een niet
 te voegende. (E)

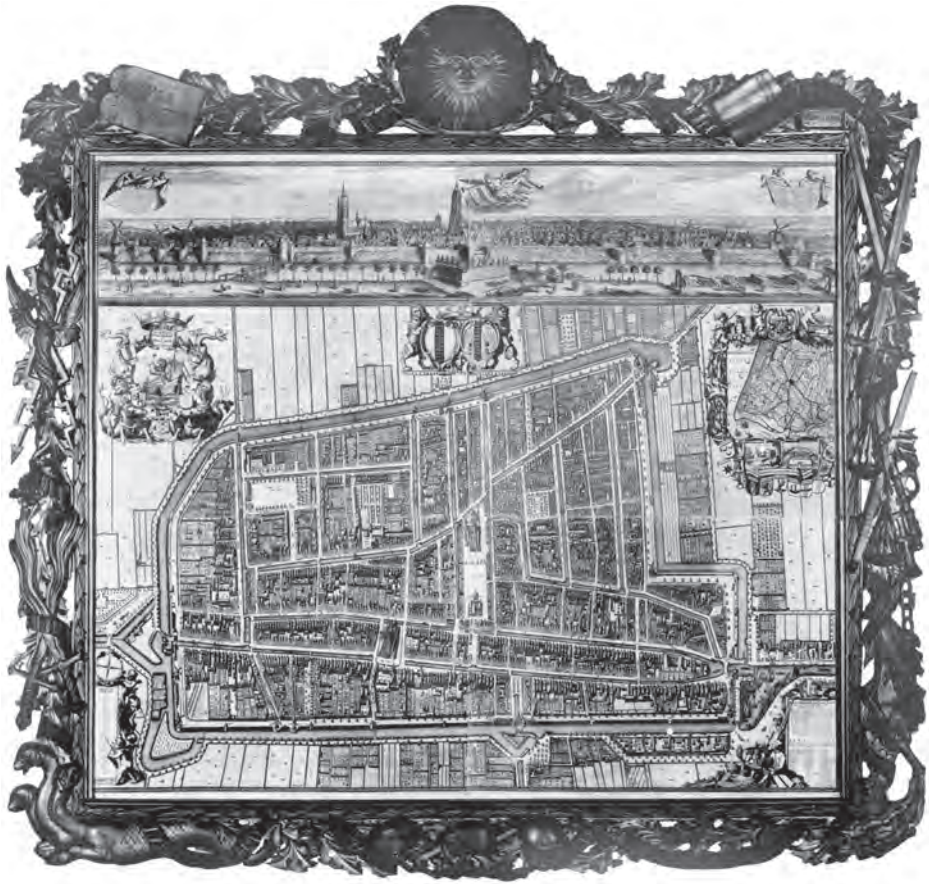
Invegen het ganselicke werck daer niet ardeyde is, om naar sijnen we-
 getallen en behagen in alleley Figuren en Formaten verdoet te konnen wesen,
 en noch niet een reguliere proportie byten behoude.

Afb. 31 Advertentie van de uitgever Pieter Smith voor de figuratieve kaart van Delft (1677 of 1678). Behalve een volledige kaart (A) kon de koper de elementen ook onderbrengen in vier kleinere wandkaarten (B-E).

schillende manieren aan elkaar worden geplakt (ook al had de koper ook de optie alleen de plattegrond samen met de profielen van Delft en Delfshaven aan te schaffen). Uiteraard was er een complete versie (A) die alle onderdelen samenbracht in één grote wandkaart met in het midden het profiel en de plattegrond, links de religieuze gebouwen, rechts de wereldlijke, en onder de centrale plattegrond de afbeeldingen met betrekking tot het stedelijke ommeland. Maar wie geen ruimte had voor een complete kaart, kon de onderdelen ervan in vier kleinere configuraties onderbrengen (B-E). Elk van die combinaties legde de nadruk op een ander aspect van de stad. Er waren samenstellingen die zich beperkten tot de plattegrond en het profiel van Delft alleen, tot Delfts invloed op het ommeland, tot de religieuze gebouwen, en tot de wereldlijke instellingen.⁵⁵ De systematiek die ten grondslag ligt aan de complete wandkaart en aan de vier combinaties benadrukt de ligging van de stad en maakt een onderscheid tussen wereldlijke en religieuze gebouwen. Ze is dus schatplichtig aan het reiskundige beschrijvingsmodel. Bovendien verradt ze duidelijk de hand van projectleider Van Bleyswijck, omdat er onmiskenbare parallellen zijn met diens stadsbeschrijving. Die behandelde immers het stedelijke ommeland (het eerste hoofdstuk), de religieuze gebouwen en in-

55 Advertentie ([1677 of 1678]). Hierover ook: Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 8; Van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw* (2006), cat. 3, die een latere editie noemt door de Amsterdamse kunstverkoper Pieter Mortier (1661-1711).

Afb. 32 Plattegrond en profiel van Delft (1678). Linksboven staat het gedicht van Heinsius, rechtsonder dat van Huygens. De vergulde lijst met allegorische afbeeldingen had Van Bleyswijck speciaal ontworpen voor de schepenenkamer in het stadhuis.

stellingen (de eerste helft van het vierde hoofdstuk uit 1667) en de wereldlijke gebouwen (de tweede helft van het vierde hoofdstuk uit 1680) ook als aparte categorieën.⁵⁶

Er zijn nog meer verbanden tussen de figuratieve kaart en de stadsbeschrijving. Ten eerste voegde Van Bleyswijck in het nawoord uit 1680 beschrijvingen toe van de emblematische houten lijsten die hij speciaal had ontworpen voor de elf exemplaren van verschillende configuraties van de figuratieve kaart, die het stadsbestuur door Van Bleyswijck had laten vervaardigen voor de kamers van de burgemeesters, schepenen en weesmeesters in het stadhuis (afb. 32).⁵⁷ Ten tweede vinden we in de *Beschryvinge der stad Delft* precies dezelfde prenten als die horen tot de randdecoratie van de Delftse figuratieve

⁵⁶ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 1-39 (ommand), 107-486 (religie en religieuze openbare gebouwen) en 486-682 (wereldlijke openbare gebouwen).

⁵⁷ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 861-873. Drie lijsten zijn bewaard gebleven in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, D162-164: Spaander e.a. (red.), *De stad Delft* (1979-), dl. 3 (1982), nr. 83.

kaart. Van Bleyswijck regelde namelijk niet alleen dat uitgever Smith 65 complete wandkaarten leverde, maar ook dat hij 500 afdrucken van de randprenten opstuurde om met terugwerkende kracht in Van Bleyswijcks stadsbeschrijving te kunnen worden opgenomen. Het tweede gedeelte van zijn boek bevatte daarom aanwijzingen voor de boekbindeur om 25 platen in het oude, eerste stuk en 9 platen in het nieuwe, tweede op te nemen.⁵⁸

Stedenlof

De figuratieve kaart had ook hechte banden met de stedenlof. Die lagen niet alleen in de lovende intentie van het hele project, maar ook in de drie hiervoor reeds genoemde teksten die op de koperen platen waren meegegraveerd: de twee lofdichten en de *Sommiere Beschryvinge der Stadt Delft*, waarin de thematiek van het stedendicht terugkeert.

We beginnen met het veertien-regelige vers ‘Op d’ Afbeelding der Stadt Delft’ van Constantijn Huygens, dat rechtsonder op de plattegrond staat.⁵⁹ Het is een stedendicht dat dezelfde toon heeft als Huygens’ beroemde *Stede-stemmen*. De stad is weliswaar niet zelf aan het woord, maar wel gebruikt de dichter een voor veel van die stedenstemmen kenmerkende stijlform: de ‘apostrofe’. Daarin wendt de spreker zich van zijn publiek af en spreekt iets of iemand anders aan.⁶⁰ Hier is dat de vreemdeling die de stad bezoekt (net als in Huygens’ stedenstem van Amsterdam). Hij wordt aangespoord om stil te staan en rond te kijken. Dan zal hij tot de conclusie komen dat er in heel Nederland geen stad is die Delft overtreft in rijkdom, pracht en properheid. In werkelijkheid, schrijft Huygens, heeft de vreemdeling daar helaas nooit tijd voor: hij brengt de stad alleen een bliksembezoek op doortocht naar Rotterdam of Delfshaven. De dienstregeling van de trekschuiten staat niet toe dat hij meer tijd in de stad doorbrengt. Het is opvallend dat Huygens Rotterdam en Delfshaven noemt, maar andere steden op de route van de reiziger onvermeld laat, vooral het nabijgelegen Den Haag en Leiden, waar Huygens’ reiziger vandaan moest komen.⁶¹ Die gerichtheid op de steden aan de Maas is een duidelijke verwijzing naar de propagerende functie van de figuratieve kaart als reactie op de aanspraken van Quacks Maaskaart.

In Huygens’ verzen gaat het dus om de hoofddoelstelling van de stedenlof: het bezingen van de superioriteit van de stad. Dat doet hij in relatie tot Delfts concurrent Rotterdam en buitenpost Delfshaven. Wat ontbreekt, zijn de gangbare stedenlof-thema’s ligging, oorsprong en burgers. Die keren wel terug in Nicolaus Heinsius’ lofdicht dat linksboven in het stadsprofiel is opgenomen en dat zich richt ‘tot de toeschouwer’ (‘ad spectatorem’). Heinsius begint met de ligging: hij noemt de herenhuizen, kerken en de Markt binnen de stad en wijst op de vruchtbare weiden vol gra-

58 GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 13r. Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 6B2v.

59 Het gedicht is geciteerd in Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 200. Huygens had het op 8 november 1677 aan Van Bleyswijck toegestuurd: GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 11v.

60 Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter (1981), p. 13-14.

61 De meeste reizigers maakten de doorreis echter andersom: van Rotterdam via Delft naar Den Haag en Leiden. Lees hierover Van Leeuwen, ‘Tussen twee poorten’ (2002).

zend vee erbuiten. Ook vermeldt hij de bedrijvigheid van de burgers, die op vakkundige wijze prachtig porselein fabriceren. Maar de oorsprong is Heinsius' belangrijkste onderwerp. Die gaat terug tot de Romeinse generaal Gnaeus Domitius Corbulo (ong. 7-67), die een gracht had gegraven tussen de Oude Rijn en de Maas. Volgens Heinsius – die de analyse uit Van Bleyswijcks stadsbeschrijving volgt⁶² – zou deze *Fossa Corbulonis* door het latere Delft hebben gelopen. Doordat de stad wortelt in de oudheid, zo redeneert Heinsius, hebben de burgers veel uitstekende eigenschappen: in hen woont de geest van Apollo, de god van het orakel van Delphi.⁶³

De belangrijkste kenmerken van deze stedendichten – hun lovende intentie, hun visie op de stad als centrum van een ommeland en het prijzen van de stad door de drie topoi uit de stedenlof – vinden we terug in de *Sommieri beschrijvinge*. In deze prozatekst ontbreekt echter de literaire opsmuk van apostrofe of klassieke mythologie. Van Bleyswijck, die waarschijnlijk de auteur van de *beschrijvinge* is, begint met de klassieke oorsprong. Net als in de stadsbeschrijving lezen we dat Corbulo bij zijn gracht een wachttorenn annex tolhuis had gebouwd. Rondom die toren ontstond een nederzetting. Die werd in 1071 van stadsmuren voorzien door hertog Godfried III van Lotharingen, bijgenaamd Govert met de Bult (†1076). Delft was toen stad geworden. Na deze oorsprongsgeschiedenis bespreekt Van Bleyswijck ook de verdere groei van de stad tot en met haar gebouwen en verdedigingswerken op het moment van schrijven, die slechts heel vluchtig worden genoemd. Bovendien gaat hij kort in op de topos burgers: net als Heinsius noemt Van Bleyswijck hun economische bedrijvigheid, maar hij voegt daar een beknopte beschrijving van de *virii illustres* aan toe. Prins Frederik Hendrik is de belangrijkste *celebrity* die in de stad geboren is. Ruim een derde van de tekst is ten slotte gewijd aan de *locus* van de stad, dat wil hier zeggen: haar invloed op het stedelijke ommeland. Net als op de figuratieve kaart wordt de hoofdrol gespeeld door Delfshaven en het op de vaarroute tussen Delft en Delfshaven gelegen Overschie. Beide plaatsen waren volgens een privilege van graaf Albrecht van Beieren uit 1389 te beschouwen als onderdeel van Delft en de inwoners dus als burgers van die stad. De *Sommieri beschrijvinge* sluit af met een verwijzing naar Van Bleyswijcks stadsbeschrijving, waar de lezer meer informatie kan vinden. Al met al spoort de lovende intentie van de tekst met de boodschap van de figuratieve kaart en keren de onderwerpen van het stedendicht duidelijk terug.⁶⁴

Een gemankeerde grand tour

De banden tussen stadsbeschrijving, stedenlof en figuratieve kaart waren bij Van Bleyswijck dus heel hecht. Dat geldt ook voor de relatie met het reizen. In de voorrede uit 1667 vertelt Van Bleyswijck op welke manier zijn stadsbeschrijving verbonden

62 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), p. 39-61, en 873-877, waar hij een brief van Simon van Leeuwen over dit onderwerp aanhaalt.

63 Het Latijnse origineel met een Nederlandse vertaling door A.W. Grootendorst is te vinden in Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 247.

64 Van Bleyswijck, *Sommieri beschrijvinge* ([1677 of 1678]).

is met zijn eigen reizen en voor wie tussen de regels door leest: met de reiskunde. Van Bleyswijck stamde uit een vooraanstaand regentengeslacht dat al sinds de veertiende eeuw een belangrijke rol in Delft had gespeeld. Het verbaast dan ook niet dat Dirck naar de plaatselijke Latijnse school ging en daarna filosofie en rechten studeerde in Leiden en Utrecht. Zelf vertelt hij dat hij tijdens zijn studie door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden had gereisd en dat hij Frans had geleerd. Hierdoor was hij klaar om op de juiste manier, ‘met meerder vrucht en minder tijd-verzuijm [=verzuijm], als veele anderen’, een *grand tour* te maken.⁶⁵ Maar hij werd overvallen door een ernstige ziekte die hem lange tijd dwong het bed te houden. Om zijn herstel te bevorderen, zo schrijft hij, zocht hij naar een eerzaam en nuttig tijdverdrijf dat hem in staat stelde zijn gedachten te verzetten: dus begon hij, ‘voor soo veel de krachten toe-lieten’,⁶⁶ met het doornemen van een zekere hoeveelheid historische en geografische literatuur. Aanvankelijk las hij vooral over de landen waarheen hij op reis wilde gaan, maar in de loop der tijd ging hij zich ook buigen over de historie van ‘onse eygen Hollandtsche saecken’ en begon hij bijzonderheden te noteren over zijn ‘Vaderlijke stad’.⁶⁷ De vaderlandse geschiedenis wordt op school en de universiteit niet onderwezen, zo merkt hij ter verdediging op, en dat is een groot gemis: terugdenkend aan zijn reizen door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden realiseerde hij zich namelijk dat hij

met driemael meerder vrucht, selfs mijn eyghen Vaderlandt (ick laet staen noch vreemde Landen, daer ick nu mijn gedachten had heen gewent) soude door-reyst hebben, indien ick onse eygen Beschryvingen en Historien alsovoorens met meerder sorghvuldigheyt ondersocht, en met bescheydentheydt gelesen hadde.⁶⁸

De term ‘vaderland’ (in tegenstelling tot de ‘vaderlijke Stad’) reserveerde hij vrij consequent voor de provincie Holland en liet hij meestal voorafgaan door het adjectief ‘eigen’ en een bezittelijk voornaamwoord. Het waren dan ook de ‘Geschiedenis-schriften, Jaer-tydt-boecken en Land-beschryvingen’ van dit vaderland die hij grondig bestudeerde. Daarbij lette hij op ‘de forme van Regeringe der Steden en Provintien, midtsgaders ’t gantsche bestier van den Staet, als mede haere Wetten en Statuten, Coustumen en Observatien [...], daer benevens den aert, eygenscapen en hoedanigheden mijner eygen Landtslyuden’.⁶⁹ Om zich terdege voor te bereiden op zijn *grand tour*

65 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1r.

66 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

67 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

68 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

69 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v. Hier stelt hij ‘onse eygen Hollandtse saecken’ gelijk aan de zaken ‘van ons eygen Vaderlandt’. Elders (fol. **1r) spreekt hij over de Nederlanden (‘soo wel Spaensche als Staetsche ofte vrye Vereenighde Nederlanden’) als ‘mijn eygen Vaderland en de Nabuyrige Provintien’, waar de term ‘vaderland’ overigens een grotere reikwijdte dan Holland alleen zou kunnen hebben. Ook het meervoud ‘Provintien’ in het gegeven citaat zou hierop kunnen wijzen. Een enkele keer lijkt de term vaderland bovendien te wijzen op de stad Delft, wanneer hij in de dedicatie de burgemeesters aanspreekt als ‘Vaderen des Vaderlands’ – maar onmiddellijk daarna spreekt hij weer van ‘onse Vaderlijke Stadt’ (fol. *4v). De reikwijdte van het begrip vaderland kon zich in drie concentrische cirkels aftekenen: de stad, het gewest of de Republiek en het bereik van die term kon binnen één en dezelfde tekst aanmerkelijk verschillen. Hierover, onder meer in verband met stadsbeschrijvingen en stedendichten: Groenveld, ‘Natie en patria’ (1999); Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999); Van Nierop, ‘How to honour’ (1993).

naar verre landen vond hij het dus noodzakelijk om zich op deze wijze te verdiepen in de eigen plaatsbeschrijving en geschiedenis: het doel van Van Bleyswijcks reisvoorbereidingen werd het kweken van zelfkennis.

Wat bedoelde hij hiermee? Vanuit het oogpunt van de aanstaande reiziger zou het kunnen betekenen dat hij moest beschikken over voldoende kennis om vragen te kunnen beantwoorden en een gesprek over zijn vaderland op gang te kunnen houden. Hieraan dacht bijvoorbeeld de Engelsman James Howell (ong. 1594-1666) in zijn apodemische voorschriften van 1642:

it is fitting he [=de reiziger] should be well versed in the Topography, Government and History of his own Country, for some are found [...] being not able to satisfie a stranger by exchange of discours, in any thing touching the State of their owne Countrey.⁷⁰

Van Bleyswijck was het hier zeker mee eens, maar voor hem lag het grootste belang van zelfkennis toch op een dieper niveau. Wie zijn vaderland niet kent, weet niet hoe hij anderen moet observeren en beoordelen omdat hij geen vergelijkingsmateriaal heeft, zo legt hij uit. En als hij niet in staat is om zaken als het bestuur, de inwoners en de bezienwaardigheden door vergelijking oordeelkundig te observeren, hoe is het dan mogelijk dat hij op de juiste manier reist, ‘ten ware het selve alleen op een enckel vermaeck van d’uyterlijke sinnen uyt-sagh’?⁷¹ Het ging er immers om, zo legt hij op apodemische wijze uit, om alles wat opmerkenswaardig is (met behulp van de eerder verworven zelfkennis) nauwkeurig te onderzoeken en vervolgens de goede zeden over te nemen en de kwade en verkeerde te verwerpen, ‘om alsoo wijser, verstandiger en verbeterd weder-gekeert zijnde, onse Vrienden en Vaderland (een yder na gelegentheydt sijns saecken) dienst te konnen doen’. Die dienstbaarheid, zo expliciteert hij, is uiteindelijk ‘het rechte ooghmerck van een goede reyse’.⁷²

Dit streven naar zelfkennis koppelde hij niet alleen aan zijn voorgenomen *grand tour*, maar ook aan de veel voorkomende gedachte – een topos in chorografische, historische en aanverwante literatuur – dat de geschiedschrijving van eigen land of stad op zichzelf te prefereren is boven de geschiedschrijving van andere landen, omdat de daden van de eigen voorouders ons nader aan het hart liggen en dus effectievere *exempla* bieden. Bovendien koppelde hij zijn promotie van zelfkennis aan gevoelens van loyaliteit aan het vaderland, gestaafd met citaten naar Cicero in de voorrede en op de keerzijde van de titelpagina. Hartgrondig haalde hij de gemeenplaats aan dat men moest vermijden een burger in het buitenland te zijn, maar een vreemdeling in de geboortestad: Van Bleyswijck wijdde felle woorden aan de verderfelijke neiging het vreemde boven het eigene te stellen.⁷³

70 Howell, *Instructions for Forreine Travell* (1642), p. 20.

71 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v-2r.

72 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r-v.

73 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r (verwijzing naar Cicero), **3r en **4r. Over deze topos, die zeker in stadsbeschrijvingen en -kronieken gemeengoed was: Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999), p. 168. We treffen hem bijvoorbeeld ook aan in de *Stede-stemmen* van Huygens. Huygens schreef ter lering en vermaak. Volgens hem zit het vermaak in het onderwerp zelf – de steden dus – en het nut is zelfkennis: ‘Men vindt en siet en kent sich selven noyt genoegh.’ Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter, 1981, 30; Huygens, *Nederlandse gedichten*, ed. Leerintveld (2001), p.

Orde en methode

Zelfkennis die zonder orde en methode is opgebouwd, zal echter niet beklijven. In zijn omvangrijke en bij tijd en wijle zeer persoonlijke voor- en nawoord hamert Van Bleyswijck daarom voortdurend op het belang van de juiste methode: 'Veelderley dingen zyn wel vermaeckelijck, doch eenige nootsaeckelijck, en een goede en klare ordre helpt de memorie seer.'⁷⁴ Hoe moeten we die kennelijke obsessie met een 'goede en klare ordre' begrijpen?

Omstandig vertelt Van Bleyswijck hoe hij tijdens het lezen van de beschrijvingen en geschiedenissen die konden dienen tot het verwerven van 'nuttige kennisse mijnes eygen Vaderlandts', alles verzamelde wat er over de stad Delft geschreven was, 'als my geboortens-halve noch aldernaest raeckende, en van natuurs-weghen toe-genegen en oock aen verplicht en verbonden kennende'.⁷⁵ Hij realiseerde zich dat de gemiddelde lezer deze her en der verspreide kennis nooit en te nimmer kon onthouden, laat staan gebruiken. Niet alleen, zo legt hij uit, omdat er maar weinigen zijn die al deze boeken in hun bezit hebben en nog minder die ze hebben gelezen, maar ook omdat er alleen korte passages over Delft te vinden zijn. Daarom was het zaak de opmerkingen over Delft tijdens het lezen 'als een speciaal subject' te identificeren en extraheren, en die aantekeningen vervolgens opnieuw te ordenen, zodat alles wat bij elkaar hoort, bij elkaar komt te staan en als één tekst 'achter den anderen magh begrepen, ter bequamer plaetse gevonden, en alsoo metter tijdt in de gedachten ingeprent werden'.⁷⁶ Met het toepassen van deze methode op de stad Delft bewandelde hij een 'gansch ongebaenden wegh' die hem dikwijls 'een suffigh hoofd-breecken' bezorgde, omdat de stad nog nooit op deze manier was beschreven.⁷⁷ Het grootste probleem zat hem niet zozeer in het maken van aantekeningen tijdens het lezen, als wel in de noodzaak die aantekeningen 'op ordre by een te stellen'.⁷⁸ Alle brokstukken moesten namelijk 'gelijck als tot een Lighaem'⁷⁹ bij elkaar worden gebracht, maar dat lichaam bestond uit een flink aantal onderdelen waarover de informatie moest worden verdeeld. Hij moest:

somtjits het eene dit heen, en dan wederom het andere gins heen [...] dirigeren, om also 't gantsche Werck na proportie van alle syne Leden te verdeelen, en syne verdeelingen wederom te ontledigen, tot dat eyndelijck op een bequame methode yder ledeken op syn behoorlijcke plaets gebragt zijnde, ordentelijck aen een gehecht en gelijk als een Kettingh aen geschakelt magh werden [...].⁸⁰

273. Lees hierover ook: Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008), p. 23. Die zelfkennis komt dan, volgens het contemporaine denken, niet alleen aan de vaderlanders maar vooral aan hun nageslacht ten goede. Zo schreef de in Kampen geboren predikant Franciscus Martinus in zijn *Camper lof* (1641) dat er over de Kamper oorlogsdaden nog maar weinig bekend was, maar dat wat er nog was: 'Dat wort u weer vernieut, O Vaderlant, ter eeren, I Ghy kont het aen u saat, en kinderen doen leeren. I En houden 't tot een pant in eeuwiger gedacht.' Martinus, *Camper lof* (1641), fol. A3r. Dit stedendicht is met nuttige aantekeningen uitgegeven door Van Gelderen, 'De Camper lof' (2001).

74 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

75 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2v.

76 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

77 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)A3r.

78 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2v.

79 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)A2v.

80 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)A2v.

De leden van het lichaam worden dus telkens in subleden onderverdeeld totdat alle informatie op de juiste plek in een hiërarchische boomstructuur staat en ieder 'leden' een schakel in de ketting is. Elders spreekt hij niet van leden, maar van 'Titels' en *loci communes*.⁸¹ Van Bleyswijck hecht zoveel belang aan deze werkmethode dat hij twee voorbeelden ter verduidelijking geeft.

Het eerste wijst op de noodzaak tot subdivisie. Van Bleyswijck geeft aan dat er bij de beschrijving van de Delftse kerken een groot aantal verschillende onderwerpen aan bod moest komen, zoals de bouw, de schutspatroom, het vroegere uiterlijk, de aan de kerk verbonden wonderen, de aldaar in vroeger tijden gehouden ceremoniën en diensten, en de ornamenten en andere kostbaarheden die er worden bewaard. Al die informatie moet uit een groot aantal verschillende bronnen onder een reeks titels worden samengebracht, die vervolgens moeten worden onderverdeeld in subtitels. Zo valt de categorie 'ornamenten en andere kostbaarheden' uiteen in (onder meer) relikwieën, kleinoediën, altaren, schilderijen, beelden, orgels en gebrandschilderde glazen. Alleen op deze manier ontstaat een goed geordende tekst en alleen op deze manier kan Van Bleyswijck zich behoeden voor 'soo een *confusum Chaos* en groote slommeringh, die ick in meerder disordre bevondt, als men sich van buyten aen wel souden kennen inbeelden.'⁸²

Het tweede voorbeeld dat hij geeft, wijst erop dat een thematische indeling te prefereren is boven een chronologische. Bij verschillende families thuis zag hij (onder meer) een oud kroniekje over de Nieuwe of Sint-Ursulakerk, 'met een over oude hant geschreven', waarvan iedereen weer een ander extract bezat, dat de nadruk legde op andere aspecten. Van Bleyswijck zocht dus de meest volledige versie en citeerde in zijn stadsbeschrijving de chronologische tekst met aantekeningen in de kantlijn.⁸³ Maar de materie 'onder Titels ofte in *locos communes* gedirigeert zijnde' geeft 'wel sesmael soo veel bescheyts'.⁸⁴ Wat bij elkaar hoorde, stond dan immers bij elkaar. Tevens kon de informatie makkelijker worden geconfronteerd met gegevens uit andere bronnen. Omwille van een 'bequamer ordre en meerder accommodatie' presenteerde hij na het genoemde citaat van de integrale tekst daarom een herordening van het materiaal (niet letterlijk maar in samenvatting) volgens de toepasselijke titels.⁸⁵

De orde en methode die Van Bleyswijck in het voorwerk, de lopende tekst en de epiloog zo uitgebreid uitlegt, wordt nog eens duidelijk gevisualiseerd door de grote, uitvouwbare *Generale tafel*, die blijkens de titel een schematisch overzicht geeft van 'de

81 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)1v.

82 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2v-3r.

83 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 196-215. Over dit kroniekje onder meer: *Narrative sources* (2009-), nr. NLo174; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 132; Oosterbaan, *Kroniek* (1958), p. 5-29. Van Bleyswijck zag ook een ander kroniekje over deze kerk dat hij citeerde op p. 190-194 (*Narrative sources* (2009-), nr. NLo173).

84 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)1v.

85 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 215: 'doch alsoo alles simpelijck naer ordre des tijdts vervolgens is by en aengeteyckent, en niet na onderscheyt van saken verscheyder nature en materie (als daer in verhandelt werdende den oorspronck, voort-ganck, op-komst en toe-nemen deser Kercke, oock van Miraculen ofte Wonder-wercken, Ceremonien ofte Kerck-diensten, Ornamenten ofte vercierselen en andere saken meer) sullen het selvige om bequamer ordre en meerder accommodatie distinctelijck in 't kort resumeren en yder sake, met malkander gemeenschap hebbende, op syn behoorlijcke plaetse by den andere apart brengen, en onder-en-tuschen met de verder bescheyden en ondervindingen daer toe dienstig zynde confronteren en t'samen vereffenen.'

mers. Dergelijke synoptische tabellen dankten hun populariteit aan de natuurlijke methode van Petrus Ramus en maakten, zoals we zagen in hoofdstuk drie, vooral opgang in de reiskunde. Ook al noemt hij Ramus niet, het moge duidelijk zijn dat Van Bleyswijck zich ten zeerste door diens methode heeft laten inspireren.

Gemeenplaats en geheugenkunst

Op de *Generale tafel* en in de opmerkingen over zijn werkwijze vallen drie dingen op: Van Bleyswijck gebruikt titels ofwel *loci communes*, hij brengt er een hiërarchische geleiding in aan, en hij verbindt die werkwijze expliciet met het geheugen. Deze opmerkingen moeten worden begrepen tegen de achtergrond van de middeleeuwse en vroegmoderne methode zoals die werd toegepast in het *liber locorum* (in het Nederlands meestal citatenverzameling, bloemlezing of *florilegium* genoemd) en de *ars memorativa* (ofwel geheugenkunst). Beide zijn verbonden met de werking van het geheugen, dat ze ondersteunen door het aanbrengen van orde in de te memoriseren kennis.

De citatenverzameling vormt de basis. Een *liber locorum* was letterlijk een boek (*liber*) met gemeenplaatsen (*loci communes*) die konden worden gevuld met aantekeningen of citaten.⁸⁸ Gemeenplaatsen waren in dit geval informatiecategorieën of rubriekstitels met twee verschillende functies. De Duitse encyclopedist Johann Heinrich Alsted (1588-1638) – een aanhanger van de ramistische methode – definieerde ze enerzijds als ‘kamertjes en bewaarplaatsen, waarin wordt opgeborgen wat dankzij het gehoor, bekijken, vergelijken en overwegen of door zintuiglijke gewaarwording is opgemerkt en waarvan wij verwachten dat het ons tot nut zal zijn’ en anderzijds als ‘de voorraadkamer, waaruit wij een ontzaglijke hoeveelheid zaken kunnen putten, wanneer we ertgens over moeten spreken of schrijven’.⁸⁹ Aan de ene kant zijn gemeenplaatsen dus *verzamelplaatsen* van informatie over een bepaald onderwerp: die plaatsen worden tijdens het lezen (of: tijdens het reizen, want het zintuiglijk observeren kon ook als lezen worden opgevat⁹⁰) gevuld met notities en citaten onder een aantal rubriekstitels, zodat een

maar achteraan (waar normaal gesproken het register stond). Eventueel konden de tabellen ook worden uitgeknipt en bij het begin van het betreffende hoofdstuk worden ingevoegd. Van Bleyswijck, *Beschryvinge de stadt Delft* (1667-1680), fol. 6B2v.

88 De standaardwerken over het *liber locorum* (in het Nederlands ‘citatenverzameling’, in het Engels ‘commonplace-book’) en *commonplacing* zijn: Goyet, *Le sublime du lieu commun* (1996); Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996). Zie ook Frank, *Het schoolschrift* (2007), p. 143-170; Moss, ‘Locating knowledge’ (2005); Blair, *The Theatre of Nature* (1997), p. 65-77; Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 142-147; Blair, ‘Humanist methods in natural philosophy’ (1992). Op het belang van dergelijke *adversaria* voor dichters in een Nederlandse context is onlangs gewezen door Schenkeveld-Van der Dussen, ‘Poots (klasieke) belezenheid’ (2008) en – voor de receptie van buitenlandse literatuur via citatenverzamelingen – Veldhorst, ‘Sluipwegen voor de kunst’ (2008). Er zijn gelijkenissen tussen het systeem van gemeenplaatsen en het indiceren van archieven, zoals dat bijvoorbeeld gebeurde met de resoluties van de Staten-Generaal die onder respecten (standaardtrefwoorden) in de indices werden opgenomen. Over deze tafels van respecten: Thomassen, *Instrumenten van de macht* (2009), p. 320-322.

89 Geciteerd naar Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 146-147 n. 12.

90 Vergelijk de hiervoor geciteerde uitspraak van Alsted dat niet alleen het gelezene, maar ook het geziene en gehoorde moest worden genoteerd. Ook elders merkte Alsted op dat reizigers notitieboekjes moesten bijhouden (Blair, ‘Humanist methods’ (1992), p. 542). De *artes apodemicae* schrijven inderdaad voor een *liber locorum* van het geobserveerde samen te stellen – door het gebruik van dezelfde technieken als bij het lezen, probeerden de *apodemici* de ruimte dus te lezen zoals ze een tekst zouden lezen. Howell, *Instructions for Forreine Travell* (1642), p. 38-39, wil bijvoorbeeld dat de aanstaande

thematische materiaalverzameling ontstaat. Aan de andere kant zijn gemeenplaatsen vindplaatsen van informatie voor degene die een tekst produceert: de gebruiker haalt informatie uit de gemeenplaats en neemt die in zijn betoog op. Verzamelingen van zulke gemeenplaatsen, *libri locorum*, konden enerzijds worden gebruikt als containers van kennis die men zich eigen moest maken. Dan ging het vooral om de inhoud van de mededelingen en de lessen die daaruit konden worden geleerd, zowel van specifieke vakkennis als algemene levenskennis. Anderzijds konden de *florilegia* dienen als *Fundgrube* voor interessante uitspraken over bepaalde onderwerpen of als voorbeelden van een goede stijl, die vervolgens in eigen teksten konden worden geciteerd of geïmiteerd. Dan ging het vooral om citaten en de manier waarop ze waren geformuleerd.⁹¹ Deze *libri locorum* waren kant-en-klaar en boordevol citaten in de vorm van bloemlezingen in de boekhandel verkrijgbaar, of als dummy's met onbedrukte ruimtes binnen ornamentele kaders, waarbij de gebruiker zelf de rubriekstitels en citaten moest invullen. Velen gebruikten vanzelfsprekend gewoon een eigen schrift of notitieboekje.

Het bijhouden van een *liber locorum* werd gezien als een essentiële bezigheid die vooral in didactisch opzicht onmisbaar was: het was één van de hoekstenen van het humanistische onderwijs op de Latijnse school en aan de universiteit. Vooral voor de lectuur van historische en geografische werken (met hun praktische, morele doelstellingen) was dit de leesmethode bij uitstek. Theoretici als de Fransman Jean Bodin in zijn *Methode voor een snel inzicht in het historisch onderzoek* (1566) – de belangrijkste *ars historica* van de vroegmoderne tijd – en ook de Engelsman Thomas Blundeville in diens *The True Order and Methode of Wrying and Reading Hystories* (1574) hadden de methode aangeraden.⁹² Ook Justus Lipsius, de grote humanist en antiquaar, was er een uitgesproken voorstander van. 'Pak je pen en excerppeer,' luidde op 3 december 1600 zijn advies aan de Leuvense student geschiedenis Nicolaas Hacqueville. Ook gaf hij aanwijzingen voor de rubriekstitels waaronder de excerpten uit de historische lectuur konden worden genoteerd.⁹³

reiziger per informatiecategorie de aantekeningen ordende, die hij maakte tijdens het reisvoorbereidende lezen: 'In reading hee must couch in a faire Alphabetique paperbook the notablest occurrences, such alliances, and encounters of warre (speciall in the last Race of the Kings) that have intervned 'twixt England and France, and set them by themselves in Sections.' Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 20–22 schreef voor dat de reiziger zijn indrukken ook tijdens het reizen volgens *loci communes* moest ordenen, waarvan hij er zes noemt: zie hoofdstuk 3.

91 Ze speelden dan ook een rol bij de literaire imitatio: Jansen, *Imitatio* (2008), m.n. p. 127–134.

92 Bodin, *Methodus* (1566), p. 24–40 (het derde hoofdstuk over 'De locis historiarum rectè instituentis') en Blundeville, *The True Order* (1574), fol. H3r–H4r: 'And therefore when we finde any such [examples] in our reading, we must not onely consider of them, but also note them apart by themselves in such order, as we may easily finde them, when soever we shall have neede to use them. And the order of such examples, would not be altogether according to the names of the persons, from whence they are taken, which order some writers do commonly use in the tables of theyr bookes, but rather according to the matters & purposes whereto they serve. Neyther is it sufficient in this behalfe, to have onely common places of vertues and vices, or of things commendable, and not commendable, but other places also besydes them, meete to be applyed to everye one of those partes of observacion, whiche wee seeke, which places are to be founde, ordered, and disposed, not before wee begin to reade, but whylest wee continue in reading, and in observing all kynde of matters every day with better iudgement than other. And by considering under what title every example is to be placed (for the ready finding thereof) wee shall greatlye helpe our memorie.'

93 Over citatenverzamelingen op de Latijnse school: Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 143–195 (op p. 155 Lipsius' advies aan Hacqueville). Het schoolschrift dat zij analyseert is van Pieter Teding van Berkhout, die een citatenverzameling samenstelde op basis van beschikbare bloemlezingen. Net als Van Bleywijck ging hij naar de Latijnse school, bezocht hij de universiteit, maakte hij een *grand tour*, en werd hij tenslotte in 1674 benoemd tot Delfts vroed-

Wie dat advies volgde en de stap maakte van lezen naar schrijven, paste een ‘humanistische’ manier van lezen toe die niet zozeer chronologisch of sequentieel is, maar thematisch en (conform de didactische inslag) bij uitstek gebruikersgericht.⁹⁴ De Engelsman Sir William Drake (1606–1669), die regelmatig in de Republiek verbleef, vergeleek dit met het eten van vlees. Van hem zijn zo’n 40 *libri locorum* bewaard zijn gebleven die hij vooral samenstelde tijdens de lectuur van geschiedwerken. De lezer moet de gelezen materie kauwen en herkauwen opdat het gelezene in stukjes uiteenvalt en kan worden verteerd. Dat wil zeggen: hij moet de stof volgens gemeenplaatsen exciperen in een *liber locorum* en dan op thematische wijze herlezen waarbij hij uitspraken uit verschillende bronnen over hetzelfde onderwerp eenvoudig met elkaar kan vergelijken. Pas als het vlees op deze manier van vorm is veranderd, kan het de lezer voeden en sterker maken. Dat wil zeggen: kan hij komen tot werkelijk begrip en de opgedane inzichten toepassen in de praktijk:

The meat which we have taken, so long as it swimmeth whole in our stomachs, is a burden, but when it changeth from that which it was, then at length it turns into strength and nourishment. The same

schap en later tot burgemeester. Aan de Leidse universiteit was niet alleen het verzamelen van gemeenplaatsen in een *liber locorum* een belangrijk onderdeel van de studie, maar ook was het opbouwen van een betoog in de vorm van een opsomming van gevonden gemeenplaatsen een veel beoefende praktijk. In de inleiding op zijn *Politica* (1589) gaf Lipsius toe dat zijn betoog in feite bestond uit een reeks aaneengekoppelde gemeenplaatsen: ‘De stenen en de binten nam ik van anderen, maar de constructie en de vorm van het gebouw zijn helemaal van mij.’ Geschiedenis en met name historische voorbeelden zijn volgens Lipsius dan ook de beste leermeester voor een goede opleiding of vorming in de politiek. Lees over de praktijk aan de universiteit van Leiden: Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid* (2000), p. 233–236 en 370–372 (met op p. 371 het gegeven citaat), en over de *Politica* als citatenverzameling: Moss, ‘The *Politica*’ (1998); Moss, ‘Vision fragmentée’ (1996). In zijn *Monita et exempla politica* (1605) gaf Lipsius vervolgens voorbeelden en aanmaningen die de *Politica* moesten verhelderen en illustreren. Dit goot hij eveneens in de vorm van een reeks gemeenplaatsen: het gaat om een serie deugden die de ideale vorst bezitten moest, die telkens worden uitgelegd en vervolgens geïllustreerd met voorbeelden uit de antieke, middeleeuwse en eigen tijd. Over dit werk: Janssens, ‘Virtue, Monarchy and Catholic Faith’ (2009); De Bom, ‘Een subtiele transformatie’ (2008); Janssens, ‘De *Monita et exempla politica*’ (2006). In feite werden preken op dezelfde, aaneenrijgende manier opgezet. Hiervoor waren speciale protestantse en katholieke bloemlezingen van gemeenplaatsen beschikbaar. Zie bijvoorbeeld Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996), p. 130–133.

94 Sharpe, *Reading Revolutions* (2000), p. 180–181. De Engelse emblematicus Geoffrey Whitney (ong. 1548–1601) nam in zijn te Leiden gepubliceerde *A Choice of Emblemes* (1586, p. 171) een embleem op over het lezen met het motto ‘Het gebruiken van een boek, niet het lezen ervan, maakt ons wijs’ (*Usus libri, non lectio prudentes facit*). Hij onderscheidde lezen dus van gebruiken en deelde het proces in drie fasen op: ‘Firste reade, then marke, then practise that is good, | For without use, we drinke but LETHE flood.’ Hierover: Cormack en Mazzio, *Book Use* (2005), p. 1–4. Dit stemt overeen met de ideeën hieromtrent die aan de Leidse universiteit werden gehuldigd: de student moest kennis beschikbaar maken in een eigen ‘apparaat’ (bijvoorbeeld een *liber locorum*), opslaan in zijn geheugen, en die kennis vervolgens toepassen in een vroedchapsvergadering of op de preekstoel (Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid* (2000), p. 233–236). Over deze vorm van humanistisch, geleerd en intensief lezen, waarbij men voortdurend onderstreept en annotteert, herhaalt, en teksten met elkaar vergelijkt, zie behalve de studie van Sharpe: Blaak, *Geletterde levens* (2004), p. 34–35 en ook diens analyses van het leesgedrag van de schoolmeester David Beck (1594–1634) en de aristocraat Pieter Teding van Berkhout; Grafton, ‘The humanist as reader’ (1999); Kingen, *Reading in Tudor England* (1996); Sherman, *John Dee* (1995); Jardine en Grafton, ‘Studied in action’ (1990). Er waren uiteraard ook andere manieren van lezen, die Blaak identificeert, zoals het model van ‘de wellevende lezer’ die een boek vlug van begin tot einde leest en daarbij niet streeft naar kennis en geleerdheid, maar naar beschaafd vermaak (p. 151). Teding van Berkhout was vooral zo’n aristocratische lezer, maar toch las hij de bijbel en historische en geografische literatuur met de pen in de hand als een geleerde lezer. In zijn dagboek noteerde hij dan in de linkermarge het onderwerp en gaf hij rechts daarvan zijn notitie. Blaak vermoedt dat deze manier van noteren in de vroegmoderne tijd vooral voor historisch werk werd gebruikt (p. 155–156). Zo deed in ieder geval ook Ernst Brinck, wiens notitieboekjes zijn bewaard in Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, OA Harderwijk 2013-1061.

let us do in our reading books. Let us not suffer these things to remain entire which we have gathered from various authors for they will not then be ours, but let us endeavour to digest and concoct them – otherwise they will fill the memory and leave the understanding void and empty.⁹⁵

Zoals blijkt uit het citaat, was het geheugen ('memory') de cruciale tussenstap van lezen naar werkelijk begrip en toepassing van de opgedane inzichten ('understanding'). Het gelezene moet immers worden onthouden, voordat het (met zorg) kan worden gebruikt. Men realiseerde zich echter al te goed dat het menselijke herinneringsvermogen beperkingen heeft en dat het daarom zin had de herinnering aan het gelezene op papier vast te leggen. Zo legde men de informatie vast. Door middel van het lezen en herlezen van dit papiergeworden geheugen kon men dan na enige tijd tot het gewenste resultaat komen. Het was deze gedachte die ten grondslag lag aan het vroegmoderne denken over *libri locorum*. Lipsius verdedigde er de door hem gepropageerde leesmethode mee:

Wie vertrouwt zo sterk op zijn geheugen? Wat doet het? Ik zeg niet dat het helemaal niet helpt, maar dan alleen op de korte termijn. Er is geen geheugen zo groot, zo veelomvattend, zo vasthoudend dat het al die verschillende zaken betrouwbaar kan vasthouden en reproduceren. Vertrouw ze toe aan boeken, al kost dat enige moeite en vertraagt het de lectuur, maar geloof mij, zo er iets in het studieprogramma nuttig is, dan is het dit.⁹⁶

Al met al kan het *liber locorum* worden gezien als een volgens gemeenplaatsen gestructureerd en op papier vastgelegd geheugen. Het vervulde een zekere didactische functie, bijvoorbeeld als bron voor maatschappelijk deugdzzaam gedrag. Gemeenplaatsen speelden niet alleen een rol in theorieën over lezen, schrijven en studeren, maar ze waren ook een integraal onderdeel van theorieën over het versterken van het geheugen. Die geheugenkunst werd gezien als onderdeel van de retorica: ze faciliteerde het onthouden van het eenmaal uitgeschreven betoog (de vierde retorische stap, *memoria*) ten behoeve van de voordracht (de vijfde stap, *elocutio*).

De geheugenkunst was al in de oudheid ontwikkeld. Ze komt voor het eerst ter sprake in *De ideale redenaar* (*De oratore*) van Cicero.⁹⁷ Daar vertelt hij over de Griekse dichter Simonides van Ceos, die een feestelijk banket bijwoonde in het huis van de welgestelde heer Scopas. Nadat de dichter door twee jongemannen naar buiten was geroepen, stortte het gebouw in. Alle slachtoffers waren onherkenbaar verminkt, maar toch wist Simonides de lichamen te identificeren, omdat hij zich precies kon herinneren

95 Geciteerd naar Sharpe, *Reading Revolutions* (2000), p. 182. Mijn cursivering. De metafoor van de spijsvertering heeft een oudtestamentische oorsprong (Ezechiël 2:10-3:3) en was al in de middeleeuwen populair. Lees onder meer Jansen, *Imitatio* (2008), p. 125-127; Draaisma, *De metaforenmachine* (2003/1995), p. 51-52.

96 Geciteerd naar Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 155. Zie over het notitieboek als geheugensteun ook Blaak, *Geletterde levens* (2004), p. 159 en Blair, 'Reading strategies' (2003), p. 19, die stellen dat het zowel ging om het bewaren van informatie (die door het gebruik van trefwoorden makkelijk weer kon worden opgezocht) als om een manier van leren: door het opschrijven van het gelezene wordt de informatie beter in het geheugen ingeprent.

97 Het standaardwerk over de geheugenkunst is Yates, *The Art of Memory* (1992/1966). Voor de middeleeuwen raadplege men tevens Carruthers, *The Book of Memory* (2008/1990). Vooral onder de aegis van J.J. Berns en W. Neuber wordt sinds de jaren 1980 in Duitsland onderzoek gedaan naar de vroegmoderne *ars memoria*. Zie bijvoorbeeld Berns en Neuber (red.), *Ars memorativa* (1993).

wie tijdens het banket waar had gezeten. Hierdoor realiseerde hij zich dat ordening essentieel is voor een goed geheugen, zoals Cicero opmerkt.⁹⁸ Van Bleyswijcks motto dat orde de moeder van het geheugen is, is hiervan een parafrase. Waaruit Simonides' techniek bestond, legde Quintilianus uit in zijn *Opleiding tot redenaar*. Bij hem lezen we dat men een reeks topografische plaatsen (*loci*) in gedachten moest nemen. Deze plaatsen, die je net als een wastafeltje kunt wissen en opnieuw gebruiken, loopt men vervolgens in een vaste volgorde af om ze te vullen met zelfbedachte beelden (*effigies*) die zijn verbonden aan de zaken die men wil onthouden. Zo kan men op één van de plaatsen een anker neerleggen als verwijzing naar een te onthouden idee dat te maken heeft met de zeevaart. Die beelden, zo had Cicero al gezegd, zijn als de uitwisbare letters op het wastafeltje. Als eenmaal het moment is aangebroken om de zaken uit het geheugen op te diepen, dan loopt men net als Simonides alle plaatsen weer in de vaste volgorde af.⁹⁹

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd werd de geheugenkunst losgekoppeld van het onthouden van specifieke redevoeringen: ze werd verschriftelijkt en veralgemeeniseerd. In de eerste plaats paste men de techniek in aangepaste vorm nu ook toe op het samenbrengen van alle informatie over een bepaald onderwerp. In de tweede plaats ging men de resultaten daarvan toevertrouwen aan het papier en het gedrukte boek. Het geschreven woord bleef vooral een *ondersteuning* van het geheugen en niet een alternatief ervoor (het boek diende het onthouden te vergemakkelijken), maar wel werd het boek steeds meer een *extern* geheugen dat door velen kon worden geraadpleegd: een bewaarplaats van informatie die ontsloten moest worden door inhoudsopgaven, zakenregisters en marginalia. De geheugenkunst (en het boek) diende dan ook niet langer primair het individuele geheugen, maar een gedeeld geheugen dat ook voor anderen toegankelijk was.¹⁰⁰ Op deze manier vergroerden geheugenkunst en citatenverzameling met elkaar. Dat gebeurde niet in de laatste plaats in het denken van Petrus Ramus. Zijn natuurlijke methode – met haar pedagogische doelstellingen en haar visuele representatie in de vorm van synoptische tabellen zoals we die in hoofdstuk 3 al tegenkwamen – was expliciet bedoeld als alternatief voor, of liever: een verbeterde versie van de klassieke geheugenkunst. Ramus verwijderde haar uit de retorica en bracht haar onder bij de *dialectica* om zo een methode te ontwikkelen die op het structureren en onthouden van *alle* kennis kon worden toegepast. Bovendien ontdeed hij haar van de beelden of *effigies*. Met de 'verschriftelijking' van het geheugen waren die niet langer noodzakelijk voor het opslaan en terugvinden van informatie. Ook waren ze onwenselijk, omdat de orator de beelden zelf moest verzinnen door er allerlei externe informatie bij te betrekken. Ze hadden dus een willekeurige relatie tot de te onthouden gegevens. De *effigies* waren, met andere woorden, onnatuurlijk en kunstmatig. Daarentegen moest de geheugenkunst volgens Ramus gebruik maken van de natuurlijke orde die

98 Cicero, *De oratore*, ed. en vert. Sutton en Rackham (1942), II, lxxxvi. Een Nederlandse vertaling verscheen als *De ideale redenaar*, ed. en vert. Van Rooijen-Dijkman en Leeman (2003), p. 209-212.

99 Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), XI 2, 17-22. Lees over de klassieke bronnen van de geheugenkunst Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 17-41.

100 Men raadplege voor deze ontwikkelingen bijvoorbeeld Plett, *Rhetoric and Renaissance Culture* (2004), p. 202; Draaisma, *De metaforenmachine* (2003/1995), p. 47-56.

al in de kennis zelf verscholen zat. Die orde vond hij in de logische onderverdeling van hoofdbegrippen in deelbegrippen, waarbij de ‘begrippen’ in principe geen specifieke (retorische) informatie bevatten, maar lege (dialectische) informatiecategorieën zijn die naar believen kunnen worden ingevuld, precies zoals het wastafeltje van Cicero. Het gaat dus om gemeenplaatsen, zoals die ook in een *liber locorum* worden gebruikt, die Ramus in een hiërarchische boomstructuur onderbrengt.¹⁰¹

De ramistische methode – die Van Bleyswijck zo duidelijk in zijn stadsbeschrijving volgt, visualiseert en verdedigt – kan dus worden gezien als een weerspiegeling van de structuur van het geheugen, een uitwendig model voor het presenteren van kennis, die in haar papieren vorm dient om het geheugen te steunen en vooral het gebruiken van kennis te vergemakkelijken.

Het Delftse geheugen

We keren terug naar de Delftse stadsbeschrijving en de *Generale tafel*. We zagen hierboven dat Van Bleyswijck zijn materiaalverzameling aanvankelijk aanlegde ter ondersteuning van zijn eigen geheugen en dat hij daarvoor de methode van de *loci communes* gebruikte in een ramistische, hiërarchische boomstructuur die hij ontleende aan de *artes apodemicae*. Uit inleiding en *Generale tafel* blijkt dat hij heel bewust óók schreef met het geheugen van zijn lezerspubliek in gedachten dat, zoals hij telkens herhaalt, in de eerste plaats wordt gevormd door zijn medeburgers. Van Bleyswijcks stadsbeschrijving kan daarom worden gezien als het papieren geheugen van die stadsgemeenschap, waarin de burgers en inwoners hun gezamenlijke voorgeschiedenis (die zij door ‘slof-fige onachtsaemheydt’ in het vergeetboek hadden gesteld) weer kunnen terugvinden: het dient ‘tot kennisse, gedachtenisse en memorie van onse oude Vaderlijcke Stadt [...] ’t welck een ygelijck met eenmael hoorens soo niet alles mogelijk zijnde te onthouden, hier ten allen tyden sonder eenige de minste moeyte sal kennen nasien’.¹⁰²

Die papieren herinnering aan de stedelijke voorgeschiedenis dient een praktisch doel, dat Van Bleyswijck – in navolging van het denken over *libri locorum*, het juiste reizen en de geschiedschrijving – formuleert als het leren van lessen uit het verleden. Om dit mogelijk te maken, zo legt hij uit, streeft hij naar objectiviteit en onpartijdigheid, ‘my selve d’onovertredelijcke Wet van alle goede History-schrijvers naer billickheydt met gehoorsaemheydt trachtende t’onderwerpen, van (gelijck men seydt) recht door Zee te gaen, en niemandt met verschooninge om te sien.’¹⁰³ Hij schrijft niet alleen uitgebreid over de ‘abonimabele fouten’ van de katholieke voorouders om ze ‘in dese Beschrijvinge ter eeuwiger Memorie schandelijck in ’t openbaer na de waerheyten toon

101 Lees hierover onder meer: Cormack en Mazzio, *Book Use* (2005), p. 18–22; Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996), p. 155–157; Desan, *Naissance de la méthode* (1987), p. 65–89; Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 228–238; Gilbert, *Renaissance Concepts of Method* (1960), p. 129–144; Ong, *Ramus* (1958).

102 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), resp. fol. *** 4v en *** 4r.

103 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), p. 464.

te stellen'.¹⁰⁴ Ook hield hij zijn lezers de misstappen van de Gereformeerden voor, 'myne eygen Gesinte', met precies hetzelfde doel:

Soo dat wy dan uyt der selver relaes bescheydelijck siende, waer men sich voor desen voorsichtigh ofte onvoorsichtigh, wel of qualijck in gedragen heeft, daer uyt leeren mogen, waer op ons hedendaegs in dese spartelige eeuwte by wijlen ook te letten staet.¹⁰⁵

Onbevooroordeeld was Van Bleyswijcks Delftse geheugen dus allerminst. Het papieren geheugen dat hij zijn lezers voorhoudt, is een *selectief* geheugen: het dringt een bepaalde visie op die Van Bleyswijck aan zijn lezers communiceert. Die visie en die lessen nemen stelling in de politieke en religieuze strijdpunten van 'dese spartelige eeuwte'. Dat waren in de jaren 1660 en 1670 de positie in het staatsbestel van de minderjarige Willem III (1650-1702), nieuwe oorlogen met Engeland dat sinds 1660 onder het bewind stond van Oranjes oom Karel II (1630-1685), en de nog altijd problematische verhouding tussen kerk en staat. In de steeds voortdurende confrontatie tussen staatsgezinde facties en voorstanders van het stadhouderlijk bewind koos het Delftse stadsbestuur meestal de zijde van raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672), wiens ideaal van 'Ware Vrijheid' bestond uit een stabiel landsbestuur onder de Hollandse regenten, zonder inmenging van Oranje of de Gereformeerde Kerk. In grote lijnen redeneerden republikeinse, anti-orangistische denkers als Pieter de la Court (1618-1685) dat een dergelijke republiek 'vrijheid' en welvaart met zich meebracht, terwijl een (quasi-) monarchie tot tirannie zou leiden en uiteindelijk tot de teloorgang van economische voorspoed.¹⁰⁶

Dat is ook de boodschap die Van Bleyswijck aan de stadsgemeenschap meegeeft. Hij maakt duidelijk dat de kerk volgens hem onderhorig is aan het wereldlijk bestuur: zijn bespreking van het stadhuis gaat vooraf aan de beschrijving van de kerken, omdat het stadhuis 'het hoofd en principaelste Lidt [is], die de Heersingh, gebiedt en opsicht over al het andere heeft'.¹⁰⁷ Bovendien laat hij in het lange hoofdstuk over de karaktereigenschappen en het economisch wedervaren van de burgerij zien dat 'vrijheid' en de republikeinse staatsvorm te verkiezen zijn boven een eenhoofdig (lees: monarchaal of stadhouderlijk) bewind, dat tot ongewenste dwingelandij leidt. Hij weet dat de Delftenaren altijd 'grootte voorstanders en ware liefhebbers van de Vaderlandsche Vryheyte'

104 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 464 en zie ook fol. (***)C2v-3r.

105 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)D1r. Mijn cursivering.

106 Israel, *The Dutch Republic* (1995), p. 739-795; Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 43-57; Haitsma Mulier, *The Myth of Venice* (1980). Over De Witt raadplege men nog altijd Rowen, *John de Witt* (1986) en Japikse, *Johan de Witt* (1928). Over de republikeinse visie in de Amsterdamse stadsbeschrijvingen van Pontanus en Dapper leze men Haitsma Mulier, 'Aandacht voor het staatsbestel' (1991), p. 59-63. Tussen 1667 en 1680 veranderde de houding van de Delftse regenten niet wezenlijk. In 1667 werd het stadhouderschap met het Eeuwig Edict afgeschaft, maar de mogelijkheid werd opgehouden de prins van Oranje onder meer tot kapitein-generaal te benoemen; in de ogen van velen hield het dus de mogelijkheid tot dictatuur in zich. Zo dacht Delft erover, dat in 1670 in een vergadering van de Staten van Holland stelde dat steun aan de Prins niet het landsbelang diende: 'wy syn nu vry en Godt heeft ons miraculeus verlost'; er was de keus tussen vrijheid en tirannie (Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 51). Ook na het Rampjaar, toen Willem III ondanks het Eeuwig Edict tot stadhouder van Holland en kapitein-generaal was benoemd, sloot Delft zich aan bij de gewestelijke anti-Oranje factie, die de Prins verweet dat hij de soevereiniteit aan de Staten wilde ontzeggen en dat hij die zelf op zich wilde nemen (Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 58-72).

107 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 107.

zijn geweest, omdat de geschiedenis leert dat zij altijd op de bres sprongen als hun vrijheid in het geding kwam.¹⁰⁸ Met name wijst hij op de hulp die de stad verleende aan de opstandelingen onder Oranje, toen Haarlem en Leiden in de jaren 1570 werden belegerd, want de Opstand tegen Filips II, zo benadrukt hij op verschillende plaatsen in zijn boek, was niet uitgebroken omwille van de religie, maar door het heffen van de Tiende Penning en de inperking van de privileges door een vorst die streefde naar absolute macht.¹⁰⁹ Nooit heeft ‘een strengh bevel en rigoureuse executie’ (zoals men wel aantreft ‘in andere overheerde Landen, onder d’eenhoofdige regeeringe’) in Holland of in Delft goed gewerkt.¹¹⁰ Hij wijt zelfs de ondergang van de stedelijke bierbrouwerij, eens de trots van de stad, aan het monarchale bewind uit de zestiende eeuw, dat poogde ‘alles onder hare absolute macht en dwingelandie te subjureren’. Als iets zich niet laat dwingen, is het wel de handel en de nijverheid.¹¹¹ Die les kon men volgens Van Bleyswijck ook trekken uit vroegere beslissingen van de Delftse stadsbestuurders zelf, die de reders en kooplieden in het aan de Maas gelegen Delfshaven – uit angst dat deze nederzetting Delft zou overvleugelen – aan banden hadden gelegd, waardoor velen waren uitgeweken naar Rotterdam en de Delftse handel ernstige schade was berokkend.¹¹²

Het Delftse geheugen dat Van Bleyswijck construeert, legt dus sterk de nadruk op het belang van ‘vrijheid’, in de zin van onafhankelijkheid van kerk en stadhouder in het bijzonder, en in de zin van stedelijk beleidsprincipe in het algemeen, niet in de laatste plaats waar het de economie betreft.

108 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 687.

109 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), onder meer fol. (***)C1r en p. 721-722.

110 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 692: ‘de violente remedien, die men wel in andere overheerde Landen, onder d’eenhoofdige geveeringe, in’t werck stelt, hebben hier te Lande altijd van verkeerde uytslag en tegens’t humeur van dese volckeren geoordeelt geweest, en de gemeente heeft met sachtigheyt altijd tot haer plicht vermaend en onderrecht willen zijn [...]’. Het is vooral in deze attitude dat hij een navolgenswaardig voorbeeld ziet. Hij roept uit (blz. 691): ‘Godt geve dat het edelmoedige bloedt van onse Voor-vaderen, van tijd tot tijd, onbevleekt mach neder dalen in de aderen van ons haere afkomelingen, en dat wy, gesproten uyt soo vroomme en getrouwe voorsaten, noyt van hare loflijke deugden mogen ontaerden. [...] Een ygelijck sy dan gedachtig, hoe duyrt de Vaderlandsche Vryheit (welckers fundamenten en grond-steenen, in de kalck, van onser voorouderen bloet en tranen gemengt, geleyt zijn) ons aenbevolen is, om die ongeschonden en ongekreeckt aen de Posteriteit over te laten.’

111 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 720: ‘Het soude immers een van de onmogelijkste dingen sijn, ende men soude met geen gedachten ter wereldt kunnen concipieeren eenige bequame middelen om de Traffijcquen ende Coopmanschappen soodanig te bepalen, dat sy over al egael ende even-gelijck verdeelt souden sijn; een ygelijck is geoorloft sijn best te doen en door alle legitime en rechtveerdige middelen sich selven voorspoediger te maecken, en sijn fortuyn soo veel het mogelijk is met allen yver voort te setten. Echter poogde de spaensche Monarchy, de maximen vande overheerde Landen in een vrye republijcq in te voeren, om metter tijdt alles onder hare absolute macht en dwingelandie te subjureren; maer de uytkomst vande saecke heeft geleerd, dat de Negotie niet gebonden ofte gedwongen mochte sijn, en dat de manieren vande Spaensche, en andere opper-hoofdige regeeringen, hier te Lande geen plaets en konde grijpen.’ Met pijn in het hart beschrijft Van Bleyswijck de deplorabele toestand waarin de Delftse economie verkeert, in scherp contrast met haar vroegere bloei (p. 692-739).

112 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 739-744 geeft vier foutieve beslissingen door de Delftse stadsbestuurders uit de voorgaande anderhalve eeuw die de daling van de stedelijke economie tot gevolg hadden gehad. Men had de stad naar Delfshaven moeten verhuizen toen dat na de Grote Brand van 1536 mogelijk was, later had men de immigranten uit Vlaanderen en Brabant niet de toegang tot de stad moeten ontzeggen, het Admiraliteitscollege op de Maze niet moeten weigeren, en de poorters van Delfshaven niet aan banden moeten leggen.

Afb. 34 Titelpagina van Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft (1667).

Besluit

Op de gegraveerde titelpagina (afb. 34) blijkt nog eens duidelijk waar het in dit boek om ging. Delft ligt op de achtergrond. Links zien we generaal Corbulo en hertog Govert met de Bult, die verwijzen naar de oorsprong van de stad. Een vrouwenfiguur met vleugels, de Faam, zweeft in de lucht en blaast op haar vergulde loftrumpet. Dat doet zij ten behoeve van het nageslacht: als zij blaast, verschijnt het woord ‘posteritati’ uit haar met het stadswapen versierde muziekinstrument. Het verklarende gedicht van boekdrukker-uitgever Arnold Bon legt uit hoe de stad in puin en as was gedompeld en dat niemand haar meer kende, maar dat de Faam de stad nu opnieuw vormgeeft. Dat doet ze door middel van *Historia*. Zij wordt afgebeeld als een zittende maagd die met een ganzenveer in een boek schrijft. Naast haar liggen de oude, bezegelde documenten waarop zij haar betoog baseert. Onder haar, door haar overmeesterd, zit de tijd, gehurkt, met zandloper en zeis waarop Ovidius’ uitspraak dat de tijd alles verslindt (*tempus edax rerum*). De boodschap is duidelijk: de geschiedschrijving overwint de allesverwoestende tijd en geeft de daden van de voorouders het eeuwige leven, waarvan het nageslacht profiteert door het leren van belangrijke lessen.¹¹³ Om die primair educatieve functie te faciliteren had hij zijn *Generale tafel* gemaakt, zijn boek voorzien van marginalia in de lopende tekst, en de aangehaalde bronnen in een ander lettertype laten afdrukken. Dat maakte het mogelijk om de bronnen snel op te zoeken en te lezen, zo merkte hij op, of juist om ze goed te herkennen en te vermijden.¹¹⁴ Die faciliteiten hadden een ‘dubbeldienstigh’ nut, zo vervolgt hij: ze maken het mogelijk om bij eerste lezing de tekst grondig en met begrip te lezen, en om bij iedere herlezing het geheugen op te frissen.¹¹⁵

Een pedagogisch hulpmiddel als de *Generale tafel* was des te noodzakelijker, omdat zelfkennis in Van Bleyswijcks denken alleen kon bestaan uit goed geordende kennis die de vorm aanneemt van een volgens gemeenplaatsen opgebouwde citatenverzameling die het geheugen ondersteunt. De orde en methode die Van Bleyswijck hiervoor gebruikt, was geïnspireerd op het ramisme en de reiskunde. Dat hoeft niet te verbazen omdat Van Bleyswijck duidelijk aangaf dat hij zijn boek geschreven had ter voorbereiding op zijn educatiereis: het is nodig om over zelfkennis te beschikken als de reiziger zoveel mogelijk profijt wil trekken van – zoals Arnold Bon het stelde in het gedicht waarmee we dit hoofdstuk openen – het zweven, rotsen en reizen door het Oosten en het Westen. Volgens Van Bleyswijck waren reizen en stadsbeschrijven geen antagonist, anders dan Bon ons doet geloven, maar twee kanten van dezelfde medaille.

113 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 11r-v voor de titelpagina en het gedicht van Bon. Over de iconografie van de faam leze men Hall, *Hall's iconografisch handboek* (2000), p. 105; Ripa, *Iconologia* (1644), p. 160-162. Het citaat is naar Ovidius, *Metamorphoses*, XV, 234. Dit was uiteraard een gemeenplaats. Jan Orlers had zich bijvoorbeeld op vergelijkbare wijze geuit. Hij legde de herinnering aan het stedelijke verleden vast ‘tot een eweige memorie ende gedachtenisse’. De stad moest zo worden beschreven dat ‘den loffende de vermaertheyt der selver alsoo mach bewaert werden, dat sy nimmermeer in de helse vloet van vergetenheit verdroncken: ofte door de Tijt ende de Nijt, (twee de aldergrootste vyanden vande Gedachtenisse ende Fame,) en mogen verslonden werden!’ Orlers, *Beschryvinge der stad Leyden* (1614), resp. p. 189 en fol. *2v.

114 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***3v.

115 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***3v, over de marginalia: ‘als namentlijck in ’t eerste leesen self vooraf, om alles met bescheyt te leesen; daer naer om de memorie van alles te ververschen’.